

NEVELŐ IRÉN

A magyar kisiparosság társadalmi-politikai arculatának néhány jellemző vonása a felszabadulás után (1945—1948)

A két világháború között Magyarország gazdaságában lelassult a kapitalizmus fejlődése: a gyáripari termelés a korábbiaknál mérsékeltebben növekedett. A Monarchia felbomlása, a vesztes háború utáni gazdasági újjászerveződés nehézségei, a rövid ideig tartó fellendülést követő gazdasági válság a dinamikus fejlődést visszafogták. Ugyanezek a tényezők a kisipar viszonylag nagy súlyát konzerválták.¹ E jelenség nem a kisipar nagy életerejéről tanúskodott, hanem a hasznosíthatatlan energiák levezetését szolgálta, olyan körülmények között, mikor a falu és város nagy tömegeinek fogyasztása megrekedt a minimális szükségleteknél. Tükrözte a gazdaság: a nagy- és kisipar gyengeségét. Becslések szerint az 1930-as években az iparból származó nemzeti jövedelemnek hozzávetőlegesen 28—30%-át, az egész nemzeti jövedelemnek pedig 8—10%-át a kisipar termelte. Az ipari munkaerőnek viszont kb. 60%-át foglalkoztatta.

A kisipar közgazdasági körülhatárolása, fogalmi leválasztása és megkülönböztetése a középipartól egyértelműen elfogadott elvek szerint történt. Nehezebb volt a kisiparosság társadalmi elhelyezése. A kisiparosság jogi státusából, felső rétegének szociális viszonyaiból kiindulók a középosztály részének tekintették a kistermelők ezen csoportját. Mások, a kisiparosság alapvető tömegeinek reális körülményeit számbavéve, az „alsó osztályokhoz” sorolták.² A vélemények megoszlása a kisiparosság társadalmi alkatának ellentmondásait közvetítette. Valójában a kispolgárság népes mezőnyének alsó csoportját alkották, amelynek mind felfelé, mind lefelé voltak nyúlványai. Nagy tömegeinek életviszonyai a munkásosztályéhoz álltak közelebb, életszemlélete viszont kistermelő létéből következő önálló egzisztencia öntudaton alapult. Utóbbira apellált a polgári társadalmi rend. A tudat képviselte határtalan lehetőségek és a körülmények szűkre szabott realitásának aszinkronjából táplálkozó nagytőkeellenességet pedig a nyilas demagógia igyekezett kiaknázni.

A második világháborúba való bekapcsolódás után a gyáripar termelése megsokszorozódott, a kisipar azonban csak mérsékelten növelte kapacitását, de ekkor sem alakulhattak ki a gazdaság egészséges arányai, hiszen a gyáripari termelés a hadikonjunktúra függvénye volt, a német érdekeknek megfelelően fejlődött. Az ország hadszíntérré válása pedig e külső és ideiglenesen ható tényezők érvényesülését is megszüntette.

¹ A kisipar helyét befolyásoló gazdasági-társadalmi tényezőkkel foglalkozik *Ránki György*: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben c. cikkében. *Történelmi Szemle*, 1964. 2. sz. 423—451.

² *Haidékker Sándor*: A magyar középipar helyzete. Bp. 1939. *Dr. Laky Dezső*: Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. 1929. 3—5. *Weis István*: Hazánk társadalomrajza. Bp. 1942. 107—109.

Az ország területén folyó hadműveletek a kisipari műhelyeket sem kímélték. Mivel a kisipar háborús káraitól nem készítettek adatfelvételt, becslések alapján, a nagyipar analógiájára állapították meg, hogy a kisiparosok kb. 90⁰/₀-át érte kisebb-nagyobb károsodás a háborús események következtében. A kisipar gazdasági kárait azonban nem lehet összehasonlítani a gyáriparával, egyebek között azért sem, mert vesztesége elsősorban a felszerelési és nyersanyagok hiányában mutatkozott meg.³ A kisipar termelőeszközei technikailag viszonylag egyszerűek voltak, ezért a műhelyek elég gyorsan újjászerveződtek.

A háború után, mivel nyersanyag kevés volt, azok az iparágak fejlődhettek, amelyeknek termékeiben a munkaerő alkotta az áruérték nagyobbik felét, mivel a gyáripar gépparkja részben megsemmisült, részben erősen megrongálódott, a manuális és primitív technikájú munka jelentőssé vált. A viszonylag gyorsan reorganizálódott kisipar szerepe a nemzetgazdaságban átmenetileg, szükségszerűen megnőtt. A kisipar közreműködhetett egyrészt a nagyipar helyreállításában, másrészt a gyáripar kiesése következtében hiányzó termékek pótlásában.

A háború befejezésével, a gazdasági erők, faktorok számbavételekor a jelentős károkat szenvedett nagyipar helyzete reménytelennek tűnt, az újjáépítés nehézségeinek optikáján keresztül a kisipar jelentősége abszolút és relatív mértékben felnagyítódott. Úgy tetszett, hogy a kisiparra, általában a kisegzisztenciákra komoly feladatok hárulnak az elkövetkező gazdasági fejlődésben.⁴

A kisiparosság az ágyúk elhallgatása után szinte azonnal hozzákezdett a romok eltakarításához, a termelés megszervezéséhez. Fontosságának, megnövekedett szerepének tudatában igyekezett bekapcsolódni az újjáépítés nagy jelentőségű munkálataiba. Az ország nemzeti jövedelmének alakulásáról szóló különböző jelentések 1946-ban 13,4%-ra becsülték a kisipar hozzájárulását, a termelés megindításához, folytatásához nagyobb ráfordításokat igénylő gyáriparét pedig 17,9⁰/₀-ra.⁵ Ha figyelembe vesszük azt, hogy a nemzeti jövedelem számítása — különösen az infláció körülményei közepette — elég sok tényező bekalkulálását feltételezte, s ezáltal sok hibalehetőséget rejtett magában, akkor is a kisipar és gyáripar által előállított tiszta jövedelem megoszlása utal a kisiparnak a gazdaság általános leromlása folytán megnövekedett szerepére. A stabilizáció termelést serkentő hatásával számoló adatok 1946/1947. évre a gyáripari részesedést már 27,6⁰/₀-ban állapították meg, a kisiparét pedig 15,1⁰/₀-ban, amely egyben azt jelentette, hogy a kisipar termelte tiszta jövedelem meghaladta a gyáripar által produkálnak a felét.⁶

A gyáripar helyreállítása sokkal gyorsabban történt meg, mint várták. A kevés tőkét, amellyel az ország rendelkezett, legnagyobb részét a gyáripar rekonstruálására fordították, a kisipar igényei szükségszerűen háttérbe szorultak.

³ Dr. Szeghalmi László: A kézműves- és kisipar. Ipari újjáépítésünk. 1945—47. Szerk. Tonelli Sándor. Bp. 1947. 54.

⁴ Iparos Újság, 1946. máj. 18. Weiner Zoltán: Kisiparunk szerepe jövődő külkereskedelmünkben.

⁵ Dr. Szeghalmi László: i. m.

⁶ Adatokat lásd: „Jelentés a hároméves terv első évéről.” Közli Ránki György: Magyarország gazdasága az első hároméves terv időszakában. (1947—1949) Bp. 1963. 136. A gyáripar 3760 millióval, a kisipar pedig 2062 millió forinttal járult a 13 635 millió forintot képező nemzeti jövedelemhez. Másutt a gyáripar nettó termelési értékét 4107 millió forintban állapították meg, a kisiparét pedig a fentiek szerint. Így is az ipar termelte nemzeti jövedelem 33⁰/₀-a a kisipari műhelyekből származott. Új Magyar Központi Levéltár (a továbbiakban: UMKL) M. 13. — 11. tétel. lp. M. „A kisipar helyzetképe”. 1948. febr. 23.

A kisipar munkalehetőségei — a korábbi várakozások ellenére — nem szélesedtek, hiszen nyersanyaghoz, tőkéhez, nagyobb munkához, megrendeléshez nem igen jutott, sőt azáltal is csökkentek, hogy az újjáépítés idején a tömegek élet-színvonala csak elenyésző mértékben emelkedett. A kisipar felvevőpiacát e körülmények olyannyira beszűkítették, hogy 1947 elején már a kisipar válságáról beszéltek.⁷ 1947/48. évben a gyáriparból származó nemzeti jövedelem majdnem elérte a háború előtti, 1938-as abszolút értéket, a kisipar viszont, a termelés növekedésének lelassulása következtében, annak csak valamivel több mint 2/3 részét produkálta. Így a gyáripár részesedése meghaladta nemcsak a megelőző évi, hanem a háború előtti arányt is, a kisipar hozzájárulása pedig ellenkező irányba változott, azaz kevesbedett.⁸

A korán bekövetkező funkcióváltás, a gazdaság normális működési mechanizmusának fokozódó helyreállása, ezzel együtt a kisipari termelés érezhető megrekedése, a kisiparosok nagyraötött önbizalmának a zavarát idézte elő. A gazdasági nehézségeket társadalmi problémák tették teljessé. A kisiparosok gyakorta feltették a kérdést, és nem éppen jószándékú jobboldaliak — különösen az államosítások megindulásával — még mélyítették kínzó bizonytalanságukat: mi lesz a kisiparral? A tervgazdálkodás, a hároméves terv megindulása csak súlyosbította a kisiparosok gondját, élesztette gyanúját, hogy az elkövetkező fejlődési szakaszban a kisipart a politikai erők küzdelmében győztesnek mutatókozó baloldaliak felszámolják.

A kisiparnak közvetlen a háború utáni mélypontról induló prosperitása csak rövid ideig tartott, amelyet felváltott a kisipari termelés növekedésének a lelassulása, helyenként stagnálása. A gazdasági folyamat ilyenén alakulását a háború utáni rendkívüli körülmények magyarázzák. A kisipar „válságát” a fogyasztópiac leromlottsága, a szűkében levő nyersanyagoknak a racionálisabb gyáripari felhasználás következtében előállott nyersanyaghiány idézte elő.

A kisiparosok mint termelők

A kisiparban lejátszódó gazdasági folyamatok, a kisiparosok termelési kedvét, közérzetét befolyásoló politikai körülmények és a nyomukban kialakult hamis vagy valós helyzetértékelések a kisiparosok társadalmi állapotát, mozgását is szabályozták.

A kisiparban foglalkoztatottak létszáma a háború alatt még emelkedett, ám 1945-re a háborús károk következtében megközelítőleg 18%-kal kevesebb lett, mint az utolsó békeévnél számító 1938-ban volt. Az 1946—47-es évek folyamán újból felfelé ívelt a kisipari termelésben résztvevők létszám-görbéje, noha alatta maradt az 1938-asnak. Majd az ismét bekövetkezett csökkenés miatt 1948 decemberére majdnem a közvetlen háború utáni helyzet állt vissza. A kisipar összlétszámának alakulása 1938—1948 között.⁹

⁷ Iparos Újság, 1947. máj. 2. *Bihari Sándor*: A kisipar válsága.

⁸ *Ránki György*: Magyarország gazdasága . . . 136. 1947/48-ban a nemzeti jövedelem 18 247 millió forintot képezett, amelyből 6277 millió forintot a gyáriparban, 2481 millió forintot a kisiparban termeltek meg.

⁹ A számításokat az Ipartestületek Országos Központjának a jelentései alapján készítettük, amelyekben az ipartestületekhez tartozó iparosok év végi adatait rögzítették. Egyedül az 1945-re vonatkozó, becsült mennyiségi mutatók tükrözik az év közepi, nyári állapotokat. Az 1938. év adatai: Az Ipartestületek Országos Központja VI. évi jelentése az 1939. évi november

Év	Abszolút számokban	Viszonyyszámokban
1938	404 681	100,0
1943	432 721	106,9
1945	330 988	81,8
1946	360 013	88,9
1948	323 840	80,3

Ha a kisiparnak a háborús károk okozta összeszűkülését, ezt követően újjászerveződésének megindulását tükröző létszám gyarapodását, de végeredményben válság hangulatot kiváltó, szinte kronikus fogyását közelebbről megvizsgáljuk, és a kisipari összlétszámot részeire bontjuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a mesterek 1938. évhez viszonyított száma csak rendkívül kis mértékben változott. A létszám alakulásába a konjunkturális lehetőségek primér szerepe mellett, a természetes és a háború idején az erőszak okozta elhalálózások révén előállott fogyások is belejátszottak.

A mesterek, segédek, tanulók számának alakulása a kisiparban:

Év	Mester		Segéd		Tanuló	
	abszolút számban	%-ban	abszolút számban	%-ban	abszolút számban	%-ban
1938	189 214	100,0	147 154	100,0	68 313	100,0
1943	192 875	101,9	171 232	116,4	68 614	100,4
1945	175 966	93,0	106 190	72,1	48 832	71,4
1946	186 960	98,8	123 556	83,9	49 497	72,4
1948	182 678	96,5	94 351	64,1	46 811	68,5

Tulajdonképpen a segédek foglalkoztatásának vizsgálata ad magyarázatot a kisipari összlétszám csökkenésének igazi okára. A segédek száma a háború után ugyanis jelentősen megfogyatkozott, 1945 nyarán megközelítőleg 28%-kal volt kevesebb, mint 1938-ban. 1946-ban a konjunkturális lehetőségeket kihasználva, fellendült a kisipari termelés, az 1938-as foglalkoztatási szintet mintegy 83,9%-ra közelítette meg. 1948 végére azonban még az 1945-ös állapotokat is meghaladta a segédek alkalmazásának ritkulása.

Hasonló képet kapunk, csak sokkal kiegyensúlyozottabbat, az ipari tanulók, a tanoncok adataiból. A tanulók száma 1945 nyarára kb. ugyanolyan mértékben csökkent, mint a segédeké, az 1938-as létszámnak mindössze 71,4%-át szerződtették a kisipari műhelyekben. A konjunkturális időkben, 1945—1946-ban, sem emelkedett az ipari tanulók száma olyan viszonylag jelentős mérték-

hó 26-án tartandó közgyűlés elé. Bp. 1938. 93. 1938—1945-re lásd: *Laky Dezső: Magyarország ipara 1945 nyarán. Ipari újjáépítésünk*. 23. Közli: *Gervai Béla: A kisipar fejlődése, helyzete és szerepe népi demokráciánkban*. Bp. 1960. 110. 1946. évi adatok: *Kézműiparunk az 1945—1946 években*. IPOK XIII—XIV. évről szóló jelentése. Bp. 1947. 117. 1948-ra lásd: *UMKL. M. 624. IPOK. 7. doboz. Budapesti kézműiparosok statisztikája, szakmai részletezésben az 1948. december 31-i állapot szerint, valamint Kézműiparosok országos statisztikája. Vidéki szakmai összesítés. A továbbiakban számításaink az itt felsorolt anyagokra támaszkodnak.*

ben, mint a segédeké. A kisipari termelés beszűkülésével szinkronban, ismét negatív tendenciát mutatott a szerződötések alakulása, 1948-ban az 1938-as tanonc létszámnak pusztán 68,5⁰/₀-át számlálhattuk a kismesterek műhelyeiben. Az ipari tanulók száma azért alakulhatott így, mert a tanulók munkaereje nem volt a pillanatnyi helyzet diktálta szabad adás-vétel tárgya, míg a segédek bevonása a termelésbe mindig tükrözte a kisipar konjunkturális viszonyait. Az ipari tanulók szerződötésének alakulása csak nagyobb periódusban jelezte a termelési körülmények változását. Egyébként, a korábbiakhoz hasonlóan, a felszabadulás után is a kisiparban nevelődött az ipari utánpótlás, a tanulók 81,7⁰/₀-a a kisiparban sajátította el szakmáját.¹⁰ Ezért a kisipari tanulóképzés iparpolitikai szempontból országos jelentőségre tett szert. Míg a tanonctartást nem szabályozták, addig elég jelentős számú szerződötésre került sor, olyannyira, hogy a szakszervezetek kénytelenek voltak megállapodni a munkaadókkal a tanoncfelvétel korlátozásáról. Miután azonban megjelentek a tanoncvédő rendelkezések, a tanoncok bérét kollektív szerződésben szabályozták, munkaidejüket, fizetett szabadságukat is rendezték, sem a kisiparban, sem a gyáriparban nem nőtt a tanuló foglalkoztatás. A kisiparban viszonylag kisebb mértékben csökkentették a szerződötést, de előfordult, hogy egyáltalán nem vettek tudomást a tanoncok érdekében kiadott rendeletekről.¹¹

A részletes adatokat elemezve megállapíthatjuk, hogy bizonyos mozgás játszódott le a kisiparban foglalkoztatottak fővárosi és vidék szerinti elosztódásában. A háború után a kisiparban dolgozók száma a fővárosban, a mesterek gyarapodása következtében azonos volt a háború előttivel, csak vidéken fogytak meg a kisipari keresők. A rövid ideig tartó kisipari konjunktúra elmúltával viszont a fővárosban fordultak kedvezőtlenre a foglalkoztatási viszonyok, mégpedig a segédek száma csökkent elsősorban.

A kisipar jelentőségének háború utáni megnövekedését a kisipari összlétszám fővárosi állandósága reprezentálta. A háború után a fővárosnak nagy szüksége volt kvalifikált munkaerőre, a háború pusztításainak mielőbbi felszámolása a munkaalkalmak bővülését eredményezték, amelyek a fővárosba vontatták a mestereket és segédeket. Az iparosoknak a nagyobb városokba, főleg a fővárosba költözése már a háború idején elkezdődött,¹² amelyet az ostrom alatti és a felszabadulás utáni visszaáramlás részben ellensúlyozott. A fővárosi iparosmesterek számának a megnövekedéséhez minden biztonnal hozzájárult az, hogy a zsidó vallásúak elhurcolása és megölése a vidéki iparosok között nagyobb rendet vágott. A fővárosi iparosok soraiba — potenciónálisan — nagyobb mértékben léphettek deklasszálódott elemek is, hiszen a tisztikarból, rendőrségtől, közhivatalokból stb. kiszorított jobboldaliak egyik gyűjtőhelye szintén Budapest volt.

A kisiparban foglalkoztatottak területi megoszlása:

¹⁰ Szakasits Antal: A szakmunkásképzés. Ipari újjáépítésünk. 147.

¹¹ UMKL. M. 13. 9. tétel. Ip. M. Pintér János nemzetgyűlési képviselő, a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Országos Szabad Szakszervezete elnökének levele Bán Antal iparügyi miniszterhez. 1946. febr. 20.

¹² Az Ipartestületek Országos Központja X. évi jelentése. Bp. 1944. 85.

Év	abszolút számban ¹³		% -ban		évi átlagban		
	Budapest	vidék	Budapest	vidék	Bp	vidék	összesen
Mester							
1938	29 498	159 716	100,00	100,00	15,6	84,4	100,0
1946	37 505	149 455	130,18	93,58	20,0	80,0	100,0
1948	35 732	146 946	121,12	92,01	19,5	80,5	100,0
Segéd							
1938	82 147	65 007	100,00	100,00	55,8	44,2	100,0
1946	79 495	44 061	96,82	67,78	64,3	35,7	100,0
1948	53 640	40 711	65,33	61,86	56,9	43,1	100,0
Tanuló							
1938	16 685	51 628	100,00	100,00	24,4	75,6	100,0
1946	11 409	38 088	68,31	73,81	23,0	77,0	100,0
1948	10 784	36 027	64,57	69,81	23,0	77,0	100,0
Együtt							
1938	128 330	276 351	100,00	100,00	31,7	68,3	100,0
1946	128 409	231 604	100,08	83,82	35,7	64,3	100,0
1948	100 156	223 684	78,06	80,95	30,9	69,1	100,0

A fővárosi kisipar háború utáni intaktsága felborította a béke idején kialakult foglalkoztatási arányokat. 1946-ban Budapesten relatíve megnőtt a kisiparban dolgozók fajsúlya, 1948-ra azonban visszaállt a békebeli helyzet, amelyet részben az váltott ki, hogy a fővárosban gyorsabb ütemben fogyott a kisiparban foglalkoztatottak száma, mint vidéken.

Az 1938-as és 1948-as területi megoszlás egyik szembezőkő különbsége, hogy a háború után a mesterek aránya a fővárosban javult, 15,6⁰/₀-ról 20,0⁰/₀-ra nőtt és stabilizálódott. A tanulók szerződtetési viszonyai nem sokat változtak, a felszabadulás után a vidék vezető szerepe a tanulóképzésben csak megerősödött.

Amit általában megállapítottunk a kisipari összlétszám alakulásáról, hogy ti. fogyásának legjelentősebb összetevője a segédek foglalkoztatásának ritkulása volt, azt konkretizálhatjuk és körülhatároltabban megfogalmazhatjuk: a háború utáni években főleg a fővárosi segédek száma csökkent. Egyébként a segédek több mint fele, 1946-ban közel 2/3-a különben is a fővárosban lelt munkaalkalmat. E jelenség okát abban kereshetjük, hogy egyrészt a konjunkturális lehetőségekkel a fővárosi kisipar tudott legjobban élni, mert nagyobb fogyasztópiacra rendelkezett, amelyet főleg a tehetősebb kisiparosok tudtak kihasználni, következőleg a dekonjunktúrát is a fővárosban észlelték a legerősebben. Másrészt Budapestre tömörült az ipar általában is, az iparfejlesztés politikája és programja, amely a 3 éves tervben — a helyreállításon túl — kibontakoztatta, munkalehetőséget biztosított a kisiparból a munkanélküliség, vagy egyéb dekonjunkturális okok, anyagihiány miatt kiszorult szakmunkásoknak.

¹³ Abszolút számokkal nehéz a kisiparosság soraiban végbement változásokat ábrázolni, mert ahány forráscsoportot találunk, annyi létszám meghatározást is. Ha a társadalomtörténeti analízisek alaptörvénye, hogy csak azonos minőségeket hasonlítsunk össze, akkor vizsgálatunkban e szabályt a forráscsoportokra is kiterjeszthetjük, azaz csak egy helyről származó adatokat vethetünk össze, feltételezve, hogy valószínűleg egyforma elvek szerint rendszereztek az információkat. Eddig ipartestületi jelentések alapján összeállított statisztikákat használtunk.

Milyen változások következtek be e néhány év alatt a kisiparban foglalkoztatott keresők struktúrájában? Egyik jellemző sajátosság, hogy a háború után, 1938-hoz viszonyítva állandóan és fokozatosan emelkedett a mesterek részaránya a foglalkoztatottak között, a segédek és tanulók által elfoglalt hely pedig ellenkező irányban változott, állandóan szűkült, mégpedig a segédek esetében jelentősebb mértékben. Ez az általános kép földrajzi megoszlásban eltéréseket mutatott. Budapesten 1938-ban a kisiparban dolgozók majdnem 2/3-a, pontosan 64,00%-a segédekből verbuválódott, a kisiparos mesterek létszáma csak a keresőknek közel 1/4-e, 23,00%-a volt. Egészen másképpen alakult a keresők összetétele vidéken, ahol a mesterek és segédek közötti budapesti arányok fordítva érvényesültek, az összlétszám 58%-a mesterekből és 23%-a segédekből állt.

A háború után a kisiparban valamelyest megváltozott a termelésben résztvevők összetétele. Budapesten a foglalkoztatottaknak még mindig több mint felét a segédek alkották, de az intenzív létszám-csökkenés következtében nőtt a mesterek aránya, 1948-ban több mint 1/3-ot, 35,70%-ot képezett. Vidéken a kisipari keresők 1948-ban nagyjából ugyanolyan összetételt alkottak, mint 1946-ban, csak 1938-cal összehasonlítva beszélhetünk az általános fejlődési iránynak megfelelő elmozdulásról.

A kisipari keresők megoszlása 0/0-ban:

	1938			1946			1948		
	Bp.	vidék	együtt	Bp.	vidék	együtt	Bp	vidék	együtt
Mester	23,0	58,0	46,7	29,1	64,5	51,9	35,7	65,7	56,4
Segéd	64,0	23,4	36,4	61,9	19,0	34,3	53,6	18,2	29,1
Tanuló	13,0	18,6	16,9	9,0	16,5	13,8	10,7	16,1	14,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A keresők foglalkoztatási viszony szerinti megoszlását vizsgálva ugyanazt állapíthatjuk meg, mint korábban. A segédek számának csökkenése miatt a keresők között nőtt a mesterek viszonylagos súlya, végeredményben szűkült a kisipari üzemek kapacitása, számuk nem változott jelentősen, csak nagyságuk. Különösen a fővárosban zajlottak le erőteljesebb elmozdulások, ahol a mesterek száma meghaladta a háború előtti, a keresők közötti aránya pedig 1/4-ről 1/3-ra emelkedett.

Egymást átszövő politikai és gazdasági okok váltották ki az említett strukturális elmozdulást. Egyes területeken értékesítési nehézségek mutatkoztak, másutt nyersanyaghiány gátolta a termelés bővítését és számításba kell venni a politikai körülményeket is, amelyek a nagyüzemek kisajátítása nyomán kialakultak, befolyásolták a kisiparosok foglalkoztatási kedvét, törekvését.

Az üzemnagyságról az 1949-es népszámlálási statisztika ¹⁴ alapján a követ-

¹⁴ A népszámlálási statisztika, amelynek adatait 1949. január 1-i eszmei időpontban vették fel, több kisiparost tüntet fel, mint az ipartestületi. A kisiparosok számának a megnövekedése annak tudható be, hogy a népszámlálási statisztika felőli az ipartestületeken kívüli iparokat, házi és vándoripart is, valamint a népszámlálási kérdőívek a főfoglalkozással számolnak, és így valószínűleg azok is az iparosok létszámában szerepelnek, akik iparukat adott pillanatban szüneteltették, tehát az ipartestületek feltehetően nem, vagy pontatlanul regisztrálták. A szezonális és a dekonjunkturális szakmákban elég gyakran előfordult az iparszüneteltetés.) (A Budapesti Ácsmesterek, Ácsiparosok és Hajóépítők Ipartestülete jelentette pl. 1949 márciusában a KIOSz

kező képet kapjuk:¹⁵ országos viszonylatban a népszámlálás idején a kisiparosoknak mintegy 79,70%-a nem, 20,30%-a pedig foglalkoztatott alkalmazottati. A döntő többség, 11,10% csak egy munkással dolgozott, kettővel 4,70%, a tovább. 4,50% megosztott. A hatnál több alkalmazottat foglalkoztató kisiparosok aránya rendkívül alacsony volt, a kimutatás szerint 1,30%-ot ért el.

A valóságban ennél valamivel nagyobb lehetett az idegen munkaerőt foglalkoztatók aránya. A kisiparosokat ugyanis éppen az jellemezte, hogy többségük nem dolgozott állandóan munkásokkal, a szakmától és a munka-ellátottságtól függött a foglalkoztatottság.¹⁶ A kisegítőként, rendszertelenül foglalkoztatott alkalmazottakat gyakorta nem jelentették be az OTI-nak, ezért a statisztikai adatgyűjtőknek sem. Különösen a szakképzetlen munkaerőt alkalmazták ideiglenesen, ezért a segédmunkások a statisztikában — feltehetően a népszámlálásban — sem szerepelnek. Pedig, egyes becslések szerint, ebben az időszakban a kisipar körében, kivált az építő-, vas- és gép-, valamint a vendéglátóiparban, a segédmunkások száma a tanulókéval vetekedett.¹⁷ A Statisztikai Időszaki Közlemények 44. kötetében — 1948. október 1-i felvétel alapján — a tanuló és alkalmazottat foglalkoztató kisiparosok arányát 40%-ban határozzák meg.¹⁸ Az igazságot nagy valószínűséggel megközelítve mondhatjuk, hogy a kisiparos-

Közigazgatási Osztályának, hogy 178 olyan ácsmestert, ill. ácsiparost tudnak az ipartestületben, akiknek nincs alkalmazottjuk. „Mint hogy az ácsiparban az ipar sajátos volta miatt egyedül dolgozni nem lehet, közel fekvő az a feltevés, hogy a 178 iparos egyáltalán nem dolgozik.” UMKL. M. 624. IPOK. 7. doboz. A Budapesti Építőmesterek Ipartestülete ugyanabban az időben, tél végén, ugyancsak értesítette a KIOSZ-t, hogy az építőmesterek közül 96 szünetelteti iparát. UMKL. uo. o.) Egyes szakmákban a kisiparosok munkaeszközeinek zárolása következtében szintén iparszüneteltetés állt elő. (Lásd a budapesti kútfúrókat. UMKL. uo. A Budapesti Tetőfedők, Fazekasok és Cserépkályhakeresztők, Kútesinálók, Ártézi és Kútfúrók Ipartestületének jelentése a KIOSZ Ipari Közigazgatási Osztálynak. 1949. márc. 21.) Az ipartestületek hiányos nyilvántartásához hozzájárulhatott az a körülmény is, hogy 1948-ban megszűntek az ipartestület kényszerársulat jellegét, és ezért sokan kimaradtak. (A Budapesti Bádógosok, Gáz-, Vízvezeték- és Központi Fűtőszerezők Ipartestülete írta 1949. március 22-én a KIOSZ Országos Központjának, hogy a nyilvántartott munkaadók száma 1026, „akik természetesen 2/3 részben nem ipartestületi tagok”. A Budapesti Kővezők Ipartestülete szintén arról tudósította, hogy 1948. évi adatai szerint 116 tagja volt, de a kényszer tagság megszűnése következtében a jelentésében említett kisiparosok sem tartoznak az ipartestület kötelékébe. UMKL. uo.)

¹⁵ Népszámlálás 1949. VIII. köt. 11. Az adatokban szerepelnek a 10—19 munkást foglalkoztatók is, akik inkább a vállalkozó iparosok kategóriájába sorolhatók. Egyébként az ipartestületi statisztikában is bőven találunk ilyeneket, hiszen még egyes középiparosok is ipartestületi tagok voltak. A Budapesti Kelme- és Fonalfestők, Vegytisztítók Ipartestülete jelentette pl. 1949. március 22-én, hogy „... 20-on felüli munkavállalót foglalkoztatók száma 8”. Vagy a Budapesti Építőmesterek Ipartestülete ugyanekor a 20 munkások felül foglalkoztató építőmesterek számát 6-ban jelölte meg. A Budapesti Fehérneműtisztítók Adóközössége a következőket írta a KIOSZ Országos Központjának 1949. márc. 23-án: „... 20-nál több munkavállalót foglalkoztató iparüzők száma 4.” (A jelentéseket lásd: UMKL. M. 624. IPOK. 7. doboz.) A népszámlálási statisztika szerint az iparosok 0,50%-a tartozott soraikba.

¹⁶ Iparos Újság, 1947. szept. 26. Ki a kisiparos.

¹⁷ UMKL. M. 624. IPOK. 8. doboz. Kézművesipari kataszter. Országos összesítő adatok. 1948. dec. 31-i állapot szerint 43 696 segédmunkást számoltak.

¹⁸ A magyar magánkisipar (1938—1960). Bp. 1961. Statisztikai Időszaki Közlemények, 44. sz. (a továbbiakban SIK. 44.) 17. A háború idején Budapesten tanuló szerződöttető iparosok többsége segéddel dolgozott. A felszabadulás után, a kisipari konjunktúra elmúltával a munkaalikalom csökkenése következtében növekedett a segéd nélküli műhelyek száma, így szerepe is a tanulóképzésben. 1943-ban a községi iparisoklák tanoncainak 6,80%-a tanult egyedül dolgozó mesternél, 1947 tavaszán pedig 16,6 %-a. *Dr. Szántó Emil*: Az iparos- és kereskedőtanulók szociális helyzete 1947-ben Budapesten. Bp. é. n. 96.

ságnak körülbelül 40⁰/₀-a vagy állandóan, vagy ideiglenesen szakmunkást, segédmunkást, illetve ipari tanulót alkalmazott műhelyében.

A mesterek többsége rendkívül kis munkáslétszámmal termelt, 1—2, esetleg 3 alkalmazott serénykedett a kisipari műhelyekben. Egy 1955-ös KSH kimutatás szerint 1948-ban a kisiparosok 30,8⁰/₀-a 1—2 alkalmazottal, 7⁰/₀-a 3 alkalmazottal dolgozott, pusztán 3,1⁰/₀ foglalkoztatott 4 és annál több munkást.¹⁹ 1948. október 1-én 100 alkalmazottat tartó kisiparosra 239 munkás és ipari tanuló jutott,²⁰ ami azt jelenti, hogy a kisipari műhelyekben kettő, vagy annál valamivel több lehetett az átlagos munkáslétszám. A kisipari üzemek valóban kisipari jellegűek voltak.²¹

Budapest kisiparosairól a már korábban említettek a népszámlálási statisztika alapján is bizonyíthatók. A fővárosi iparoságnak ugyanis a népszámlálás szerint mintegy 1/3-a foglalkoztatott munkavállalót, közülük 42⁰/₀, a fővárosi iparosok 14⁰/₀-a egy alkalmazottal dolgozott. A mesterek 2,2⁰/₀-a hat-kilenc munkást, 1,6⁰/₀-a pedig már tíz-tizenkilencet vont be a termelésbe,²² utóbbiak a vállalkozók közé sorolhatók.

A kisipari üzemek mérete, terjedelme sok tényezőtől függött. Befolyásolta mindenképp a szakma jellege, voltak olyan szakmák, amelyekben egyedül nem lehetett működni, csak állandó kisegítővel. Befolyásolta továbbá a termelési lehetőség, azaz az a körülmény, hogy anyag-igényes, avagy munka-igényes szakmával rendelkezett-e az iparos, amely a háború után a termelés méreteinek kiterjesztése szempontjából különösen nagy szerepet játszott. Jelentős tényező volt, hogy a műhelyben milyen szükségletekre termeltek. Kereslet úgyszólván majdnem mindenből jelentkezett, de a pusztá létfenntartási javak megszerzése elsődlegessé vált, a társadalomnak csak nagyon vékony rétege gondolt luxuscikkek beszerzésére. Végül függött az iparos szociális, vagyoni viszonyaitól is, tehát, hogy tőkeerős volt-e az üzem, mennyire szerelték fel gépekkel, a gépeket mennyire használták fel a kézimunka helyettesítésére, avagy a termelés fokozására, mennyi nyersanyagot tudtak beszerezni a drágább feketepiacon. Mindenesetre az üzem nagysága utalt arra, hogy a tulajdonos viszonylag kedvező anyagi körülmények között él.

¹⁹ *Gervai Béla*: i. m. 138.

²⁰ SIK. 44. 17.

²¹ Ha az 1949-es állapotokat az 1930-assal vetjük egybe, akkor konstatálhatjuk, hogy, eltekintve a háború alatt rövid ideig tartó és ható konjunktúra diktálta foglalkoztatási fellendüléstől, a háború után a kisipari üzemek nagysága nem változott számottevően. Az 1930-as népszámlálás adatait itt nem használjuk, egyrészt általános módszertani, másrészt konkrét technikai okok miatt. Az 1930-as felvétel az 1949-estől merőben eltérő politikai-gazdasági körülmények között született. 1948/49 fordulójának politikai miliójében a bevállalshivatalos jellege hozzájárulhatott ahhoz, hogy az iparosmesterek — valószínű — limitálták alkalmazottaik számát. Az 1930-as népszámlálás vállalatok, az 1949-es pedig iparosok szerint közli a részletes adatokat, így a két felmérés összevetése technikailag is lehetetlen. A vállalatok száma meghaladta az iparosokét, valószínű özvegyi jogon ipart gyakorlók, illetve jogi személyek műhelyei, vagy részvénytársasági alapon működő üzemek adták a többletet. Azok a vállalatok, ahol a tulajdonos nem rendelkezett iparigazolvánnyal, eleve alkalmazott, illetve alkalmazottak foglalkoztatásával működtek. Az 1930-as népszámlálás szerint a kisipari műhelyek (20 munkásig) 60,9⁰/₀-ában a mester egyedül dolgozott, 28,7⁰/₀-ában 1—2 segédet, 7,3⁰/₀-ában 3—5 segédet alkalmaztak. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 86. kötet. Az 1930. évi Népszámlálás. II. rész. 243.) Az arányok megegyeznek az 1949-es népszámlálás adataiból számítottakkal. 1930-ban az alkalmazottat tartó kisipari műhelyek 73,5⁰/₀-ban 1—2 segéd dolgozott, és 1949-ben is az idegen munkaerőt foglalkoztató iparosok 76,3⁰/₀-a 1—2 munkást alkalmazott csak. (Népszámlálás 1949. VIII. 11.)

²² Népszámlálás, 1949. VIII. 23.

Budapesti 1948-as adatokat vállalva, a foglalkoztatottság mértékét a nagyobb szakmákban vizsgálva, az üzemnagyság és a szakma közötti összefüggések alapján négy csoportra oszthattuk a kisiparosokat:

Szakma	Egyedül	dolgozó mesterek aránya	
		1—3 munkással	4—20 munkással
		A	
Kőművesiparos	90,8	4,2	5,0
Női kalapos	90,4	9,6	—
Női szabó	84,1	14,7	1,2
Férfiszabó	82,8	16,1	1,1
Órás	81,7	17,8	0,5
Mű- és aranyhímző	81,2	16,9	1,9
Hentes	78,6	19,3	2,0
Építőmester	77,8	8,6	13,6
Fogműves	77,5	20,6	1,9
Villanyszerelő	76,5	20,9	2,6
Szűcs	76,0	20,6	3,4
Kesztyűs	74,4	21,9	3,7
		B	
Szobafestő	73,9	18,9	7,2
Cipész	69,6	17,4	12,9
Műszerész	68,8	26,2	5,0
Szíjgyártó	68,2	27,8	4,0
Úveges	65,5	25,4	9,1
Fehérneműtisztító	61,2	23,1	15,7
Kárpitos	60,7	33,5	5,8
Lakatos	54,7	30,0	15,3
Látszerész	54,2	45,0	0,8
		C	
Bádogos	47,7	42,9	9,3
Fodrász	44,6	48,1	7,2
Kelmefestő	42,0	33,8	24,2
Kötszővő (gépilurkoló)	41,7	42,0	13,3
Cukrász	41,0	42,3	16,6
		D	
Könyvkötő	34,2	36,2	29,6
Fémesztergályos	20,0	46,6	33,3
Sokszorosító (nyomdász)	15,2	44,6	40,2
Sütő	3,6	51,0	45,4
Kéményseprő	—	100,0	—

Az első csoportba soroltuk azokat, akiknek többsége, 75—90%-a egyedül, alkalmazott nélkül dolgozott. E szakmai csoportot még az is jellemezte, hogy a 4—20 alkalmazottat foglalkoztatók aránya az egyes szakmák iparosai között jelentéktelen, mindössze 1—3% volt. Az 1—3 munkással dolgozók pedig a szakmák iparosainak körülbelül 15—20%-át adták. Kivételt képeztek a kőművesiparosok és az építőmesterek, akik rendhagyó módon 1—3 munkást a csoport átlagánál kisebb mértékben foglalkoztattak, de a 4—20 munkást alkalmazók között magasabb arányban képviselték magukat, mint a csoport többi szakmája. Véleményünk szerint utóbbiak véletlenül, a téli időszak miatt szerepeltek e

helyütt, az építőipari munkák szezonja idején a néhány alkalmazottal dolgozó építőmesterek száma valószínű megnövekedett. A foglalkoztatási körülmények megközelítőleg hasonló volta alapján ebbe a csoportba tartoztak a ruházati ipar szakmái, ezenkívül a vas- és fémipar, illetve műszeripar néhány szakmája, mint órás, fogműves, villanszerelő, amelyben a mester magasszintű szaktudása az iparüzés szinte kizárólagos feltétele volt.

A másik, általunk megállapított szakmai csoportban még jelentős számú iparos dolgozott egyedül, az egyes szakmákban az iparosok több mint fele, 55—57%-a. Ezekben a szakmákban valamit emelkedett az 1—3 munkással dolgozóknak a súlya, az iparosok 20—30%-a foglalkoztatott néhány kiegészítőt. A 4—20 alkalmazottal termelő iparosok száma viszonylag több volt, mint a megelőző csoportban, de az egyes szakmákban nem haladta meg a 15—16%-ot. Szakmailag nagyon vegyes képet mutatott: a ruházati iparosok közül egyedül a cipészek sorolhatók ide, inkább a fogyasztók közvetlen környezetét alakító, részben építőipari szakmák iparosai, mint szobafestők, kárpitosok, lakatosok, üvegesek tartoztak e csoportba, valamint a szolgáltatóiparból a fehérnemű-tisztítók.

A harmadik csoportban megoszlott az egyedül és a néhány munkással dolgozók aránya, a mestereknek körülbelül 40—50%-a egyedül volt műhelyében, az 1—3 alkalmazottal működők aránya pedig 40% körül járt. A több munkást foglalkoztató mesterek súlya, ha emelkedő tendenciát mutatott is, de nagyjából a megelőző csoportok szakmaival azonos szinten maradt. Kivételt képeztek a kelmefestők, akiknek mintegy 1/4-e 4—20 alkalmazottal működött. Ipari, élelmiszeripari és szolgáltatóipari szakmák tartoztak ebbe a csoportba.

Végül az utolsó csoportba soroltuk azokat a kisipari szakmákat, amelyekben az egyedül dolgozó iparosok kisebbségben voltak. E csoportban az 1—3 alkalmazott dominált, a mesterek megközelítőleg fele 1—3 munkást foglalkoztatott. Ide tartoztak mindenekelőtt a kéményseprők, akik egyedül nem, csak 1—3 alkalmazottal végezték munkájukat. Ugyanakkor rendkívül erőteljessé vált a 4—20 munkást foglalkoztató iparosok tömbje, arányuk az egyes szakmákban elérte a 30—45%-ot. A legkvalifikáltabb iparosok: fémestergályosok, könyvkötők, könyvnyomdászok és az élelmiszeriparból olyan tömegtermelésre dolgozók, mint a sütők, tömöríthetők ebbe a csoportba.²³

Az üzem nagyság szerinti szakmai csoportosítás országos szinten nyilvánvalóan egészen más képet mutatna, hiszen pl. egyes szolgáltatóipari szakmák, amelyeket a nagyobb üzemmel működők közé soroltunk, mint a fodrászok, fehérneműtisztítók, kelmefestők, vagy az élelmiszeriparhoz tartozó cukrászok, jobbára olyan szakmák, amelyeknek városban volt fogyasztópiacuk, kisközségekben, falvakban ezek a szakmák vagy nem léteztek, vagy nem a fővárosihoz hasonló üzem nagyságban, mivel a kereslet határozta meg az üzem terjedelmét. Az ugyancsak magas foglalkoztatottsággal említett könyvkötő, nyomdász szakmákat is főleg a fővárosban, illetve nagyvárosokban újták, falvakban elvétve fordultak elő, vidéken nemcsak a fővárosihoz hasonló terjedelmű iparos-műhely, de jóformán iparos sem volt.

A kisiparosok ágazati megoszlását vizsgálva konstatálhatjuk, hogy a tulajdonképpeni iparban 1938 és 1948 között lényeges változás nem történt. Az épí-

²³ Az egyes szakmákban az iparosok megoszlására vonatkozó számításokat az UMKL. M 624. IPOK. 7. dobozban található kimutatás alapján végeztük. Kimutatás a Budapest területén egyedül dolgozó, 1—3 munkavállalóval és 4—20 munkavállalóval dolgozó önálló iparosok számáról.

tőiparban és a szolgáltatóiparban csökkent az iparosok száma, az építőiparban mintegy 25,8%-kal, a szolgáltatóiparban pedig 39,8%-kal.²⁴ Rendkívül érdekes, hogy a háború után, amikor nagy építőipari lehetőségek mutatkoztak, megfogyatkozott az építőmesterek száma. A háborús károk következtében a leggyengébbek elszegényedtek, ezek feladták iparukat. Az építőiparban azonban csak a mesterek száma csökkent, az alkalmazottak száma éppen ellenkezőleg, növekedett. Feltételezhetően, a mesterek egy része a tőkeerősebb, a keresletet kielégíteni képesebb iparosokhoz segédként szegődött. Még jelentősebb volt a létszámcsökkenés a szolgáltatóiparban. A kisiparosok távozását ebből az ágazatból azzal magyarázhatjuk, hogy közvetlenül a háború után a fogyasztóipar rendkívül összeszűkült, lényegében naturálgazdálkodás alakult ki, a szolgáltatóipari termékek bizonyos fokig luxusnak számítottak, amelyre a beszűkült fogyasztóiparon kereslet nem nagyon mutatkozott.

Az építő- és szolgáltatóiparban bekövetkezett komoly létszámcsökkenés kiváltotta a kisipar ágazati struktúrájának módosulását. 1938-ban, a békeidőknek megfelelően, a kismesterek több mint 70%-a az iparban, valamint több mint 15%-a az építőiparban és megközelítőleg 12%-a a szolgáltatóiparban működött. 1948-ra, éppen az iparban tevékenykedő mesterek számának a viszonylagos stabilitása következtében, rendkívül megnőtt az ipariak aránya, majdnem elérte a 80%-ot, az építőipariaké és a szolgáltatóipariaké viszont aláhanyatlott. A mestereknek mindössze 8%-a működött a szolgáltatóiparban.²⁵

Az iparban dolgozó kisiparosok számának a viszonylagos intaktsága, 1938 decembere és 1948 decembere között bekövetkezett rendkívül kis arányú, mintegy 2,5%-os csökkenése nem jelenti azt, hogy az iparon belül bizonyos mozgások nem játszódtak le. E mozgások elemzéséhez az Ipari Adattárban közzétett évi állományi létszám-statisztikát használtuk. Az évi állományi létszám vizsgálatakor az is kitűnt, hogy a mesterek évi átlagban valamivel nagyobb arányban veszítették el önálló egzisztenciájukat, mint amekkoráról a két összeírás időpontjában rögzített adatok árulkodnak. 1946-ban az állományi létszám nagyjából azonos volt az 1938-assal, attól pusztán 1,2%-kal maradt el, de 1948 végére már 8,5%-ot tett ki az 1938-hoz viszonyított évi létszámingadozás.

Az ipari ágazatban végbement változásokról vallanak az ipari főcsoportok szerinti létszám vizsgálatok.²⁶ Figyelemmel kísérve a kisiparosság megoszlását 1938-, 1946- és 1948-ban, észlelhetjük, hogy bizonyos arány-eltolódások következtek be, a fém, föld, vegyianyagokkal dolgozók súlya fokozatosan növekedett.

A fém, föld, vegyianyagokkal dolgozó kisiparosok abszolút és relatív számának emelkedése elsősorban a fa-, bőr-, textil-nyersanyagot felhasználók rovására következett be. 1946-ban az arány-eltolódás még az élelmiszeripariakat is érintette, de 1948-ra az élelmiszeripar visszaszerezte eredeti súlyát, sőt a korábbiánál valamivel jobb pozíciót foglalt el a kisiparos mesterek táborában.

²⁴ SIK. 44. 11.

²⁵ SIK. 44. 11—12."

²⁶ A számításaink statisztikai nyersanyagát az Ipari Adattár. I. köt. KSH. Bp. 1966. (a továbbiakban Adattár I.) 688—689. oldalain található. Az Adattár a gyáriparban használatos nehézipar, könnyűipar, élelmiszeripar főcsoportokat különböztet meg. A főcsoportok szerinti osztályozást a kisiparban is indokoltan tartjuk, egyrészt a termékek napi felhasználhatósága, másrészt a szükséges nyersanyagok minőségének különbözősége alapján. Hogy a gyáripar-tól elkülönítsük az említett ipari főcsoportokat, de ugyanakkor a szakmai rokonságot se tagadjuk, a felhasznált nyersanyagok szerint nevezzük meg őket. A nehéziparhoz tartozó iparesoportokat a fém, föld, vegyianyagok címszó alá soroljuk (I.), a könnyűipar helyett pedig a fa, bőr, textilipar (II.) elnevezést használjuk.

Főcsoport	1938	1946	1948	1938	1946	1948
I. Fém, föld, vegyi anyagok	19,4	21,4	23,3	100,0	108,7	109,3
II. Fa, bőr, textil	67,5	66,1	63,2	100,0	96,7	85,6
III. Élelmiszer	13,1	12,5	13,6	100,0	94,8	95,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	98,7	91,4

1946-ban a közlekedési eszközök készítésével foglalkozó kisiparosok évi átlagos létszáma, abszolút számban több mint 31⁰/₀-kal, meghaladta az 1938. évi átlagos létszámot. A jelenség magyarázatát a háborús károk adják, a közlekedési eszközök javítására közvetlenül a háború után égető szükség volt, és a kisipar elsősorban erre vállalkozott. 1948-ban a különböző nagyobb ipari objektumok helyreállításában is elég jelentős szerepet vállalt a kisipar, a tervgazdálkodás megindulásával speciális gépeket és műszereket készített. A műszeriparban foglalkoztatottak évi állományi létszáma 1948-ban 19⁰/₀-kal volt több, mint 1938-ban.

A II. ipari főcsoportban 1946-ra lényeges változások nem következtek be, a fafeldolgozó, a bőr-, szőrme- és cipőiparban, valamint a textilruházati iparban valamit növekedett a kisiparosok aránya. Ismét arra kell utalni, hogy a háború után a bútorok javítása, a fa építőanyagok gyártása, a cipő, egyéb bőr, valamint textilruházati anyagok készítése és javítása jelentékeny kisipari munkaalkalmat nyújtott. 1948-ban a kisiparosok aránya a textilruházati iparcsoporthoz nagyjából megmaradt az 1946-ban elért szinten, a bőr-, szőrme- és cipőiparban valamelyest csökkent, de a II. ipari főcsoportban ekkor is meghaladta az 1938-ban elfoglalt helyét.²⁷

1938. december 31. és 1948. október 1. között, tehát majdnem 10 év alatt a kisipari műhelyekben az alkalmazottak létszáma közel 18⁰/₀-kal csökkent, mintegy kétszer gyorsabban, mint a mestereké. A tulajdonképpeni iparban ugyancsak sok alkalmazott hagyta el mesterét, 1948-ban mintegy 21⁰/₀-kal kevesebb munkást találunk az iparban. A szolgáltatóiparban csökkent legnagyobb mértékben az alkalmazottak létszáma, mivel sok kismester becsukta műhelyét, az alkalmazottak közel 3/4 része kiszorult a termelésből. A hallatlan létszámcsökkenés az alacsony életszínvonallal függött össze, a szolgáltatóipar fogyasztópiaca a háború után jelentősen összeszűkülte. Az életszínvonal emelkedés minden ágazatban növeli a fogyasztóképes keresletet, de a szolgáltatások igénybeviteléhez az életszínvonalnak legalább egy minimuma szükséges.

Az építőiparban viszont az újjáépítés kiváltotta kereslet éppen ellenkező irányú tendencia érvényesülését eredményezte. Bár az építőmesterek száma csökkent, az alkalmazottaké azonban közel 80⁰/₀-kal emelkedett.²⁸ A drága építőipari nyersanyagárak mellett csak az erősek tudtak önállóként megmaradni.

Az iparban alkalmazottak többsége a fa, bőr, textil nyersanyaggal dolgozó ipari főcsoportban talált munkaalkalmat. Minden vizsgált időmetszetben: 1938-, 1946- és 1948-ban 60⁰/₀ fölött foglalkoztatta a kisipari alkalmazottakat. A fém, föld és vegyi anyagokat feldolgozó ipari főcsoportban, a mesterek számának gyarapodása ellenére, állandóan süllyedt a foglalkoztatási színvonal, a mun-

²⁷ Adattár I.

²⁸ SIK. 44. 18. Az alkalmazottak létszámadatai.

kásokat valószínű felszívta a gyáripár. Az élelmiszeriparban, mindaddig míg az élelmiszer- valutát fel nem váltotta a forint, majd az 1947-es rossz termésű esztendő t némi leg ki nem heverte a gazdaság, a foglalkoztatás beszűkült, de 1948-ra az élelmiszerkisipar rentábilissá vált.

A magánkisipari alkalmazottak megoszlása ipari főcsoportok szerint:²⁹

Főcsoport	1938	1946	1948	1938	1946	1948
I. Fém, föld, vegyianyagok	20,4	17,2	14,7	100,0	66,2	48,3
II. Fa, bőr, textil	62,5	66,7	61,1	100,0	83,9	65,3
III. Élelmiszer	17,1	16,1	24,2	100,0	74,5	94,8
Ipar összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	78,7	66,9

Az I. ipari főcsoportban az alkalmazottak több mint fele mindvégig a fémtömegcipkiparba tömörült. A legkevesebb munkás a műszeriparból távozott el, a legtöbb pedig a közlekedési eszközöket készítő, hagyományosnak számító iparcsoportból, érthetően, mivel a nagyüzemi munkalehetőségek e területen megsokszorozódtak.

A II. ipari főcsoportban a fafeldolgozó, a bőr-, szőrme-, cipőipar, valamint a textilruházati ipar foglalkoztatta 1938-ban az alkalmazottak több mint 91⁰/₀-át. E három iparcsoport megtartotta vezető szerepét, noha fajsúlya 1948-ban valamit csökkent. A textilruházati iparban 1946-ban abszolút számban is gyarapodtak a munkások³⁰

A kisipar szakmai struktúrájában alapvető változások nem, csak kisebb elmozdulások mentek végbe a háború után. A szakmai struktúra mobillá válásának feltétele a termelés módjának a megváltozása lett volna, de mivel a kisiparban a termelés kézműipari maradt, ezért a kisipar szakmai struktúrája is alapjában megegyezett a korábbival. 1938 végén lényegében 14 szakmában:³¹ 10 ipari, 3 építőipari és 1 szolgáltatóipari szakmában tömörült a kisiparosság több mint 3/4 része, 76,6⁰/₀-a. A háborús pusztítás a nagy létszámú szakmákat érintette legnagyobb mértékben, és ezért a béke beköszöntével e szakmákban visszaesett az iparosok aránya. 1946 decemberében azonban ismét a régi szakmai megoszlás körvonalai bontakoztak ki, az iparosok 74,9⁰/₀-a az említett 14 szakmában dolgozott, 1948-ban pedig 75,0⁰/₀-a.³²

A nagy szakmákban az iparosok tényleges létszáma a foglalkoztatottság és termelés emelkedő periódusában, 1946 végén, a háború előtti színvonalon mozgott és 2 év múlva is csak 2⁰/₀-kal kevesebb iparos tevékenykedett ezeken a területeken. Egyes szakmákban a mesterek száma szisztematikusan emelkedett, 1948 decemberében a női szabó, molnár, darálós, cipész és csizmadia, férfiszabó

²⁹ A számításokat az Adattár I. 690—691. oldalakon közölt táblázatok alapján végeztük.

³⁰ Uo.

³¹ Ezek a szakmák a következők voltak: cipész, férfiszabó, női szabó, asztalos, lakatos, kocsigyártó, kovács, hentes és mészáros, molnár és darálós, sütő, valamint ács, kőműves, szobafestő és fodrász.

³² Számításaink nyersanyaga a következő kiadványokban, ill. levéltári fondokban található: 1938 és 1945 évekre lásd: *Lakj Dezső*: i. m. 23. Az 1946. évre: *Kézművesiparunk az 1945—46 években c.* kiadvány 68—69, 111, 116—117. oldalait. Az 1948. évre: UMKL. M. 624. IPOK. 7. doboz. Budapesti kézműiparosok statisztikája szakmai részletezésben az 1948. dec. 31.-i állapot szerint, valamint *Kézműiparosok országos statisztikája. Vidéki szakmai összesítés.*

mesterséget többen űzték, mint 10 évvel korábban. Még fényesebb karriert ért el a cukrász szakma, amelynek szintén országosan gyarapodott létszáma, 1948-ban a békebelinél 36%-kal több cukrászt számolhattunk. Nyilvánvaló a fenti szakmák termékei vidéken és a fővárosban egyaránt keresettek voltak. Általában az élelmiszeriparban és a napi szükségleteket kielégítő iparokban töltődött fel a létszám új és új elemekkel.

A háború után létrejött iparüzési körülmények, termelési és piaci viszonyok kisebb mozgást idéztek elő a szakmák területi elhelyezkedésében. Általában a háború után — mint már korábban megállapítottuk — az iparosmesterek száma a fővárosban emelkedett, de a kereslet alakulása 1947—48 folyamán egyes szakmákban ellenkező irányú mozgásokat is kiváltott. 1948 decemberében a fővárosban pl. a fodrászok, műszerészek, vendéglősök vesztek 1946-ban regisztrált tömegükből, ugyanakkor e három szakmában elég jelentősen szaporodtak vidéken az iparosok. A fővárosban még más fontos szakmákban is megfigyelték a mesterek, így a cipészek, villanyszerelők, lakatosok, bádigosok közt. Utóbbiak létszáma vidéken általában nem változott, pusztán a cipészek kivételek, akik kevesebben lettek, bár továbbra is meghaladták békebeli számukat. E jelenséget egyrészt a nyersanyaghiánnyal, másrészt a gyári cipőipari termelés megindulásával magyarázhatjuk.

Az alkalmazottak számának alakulása elsősorban a kisipar termelési, konjunkturális viszonyaira világít rá, de minthogy a nemzetgazdaság fokozatos társadalmisítása a gazdaságpolitika szocialista irányultságát eredményezte, ez utóbbi komolyan befolyásolta a kisipar termelési kereteit. Nem mintha a kisipart közvetlenül érintő gazdasági intézkedések láttak volna napvilágot, hanem a nagyüzemek államosítása, a szövetkezeti propaganda erősödése, a hatalmi viszonyokban beállt változások, ezt követően a szövetségi politikában kezdődő új irányzat kialakulása, a politikai atmoszférát megtöltötte olyan impulzusokkal, amelyekre a kisiparosság egy része az üzemnagyság szűkítésével reagált. Ilyen gazdaságon kívüli, politikai okokkal magyarázhatjuk az alkalmazottak szélnek eresztését, pl. a budapesti villanyszerelők és műszerészek esetében. 1948-ban a fővárosban az 1946-os alkalmazotti létszámnak csak kb. 40%-a dolgozott az említett szakmákban.³³ Vidéken, ahol eleve alacsonyabb volt a foglalkoztatottság, a villanyszerelő-műhelyekben csak 12%-kal, a műszerész-műhelyekben pedig 24%-kal kevesebb munkást számolhattunk. A vidéki munkaerő mozgásának nagysága meg sem közelítette a fővárosit. Ugyancsak országos méreteket öltött a könyvkötő, nyomdász, férfiszabó, kötszővő szakmákban a segédszemélyzet megfigyeltetése.

Egyes, mindenekelőtt építőipari szakmákban a fővárosban csökkent, vidéken viszont növekedett az alkalmazottak létszáma, pl. a kőműves, mázó, fényező, asztalos iparban. Valószínű a fővárosi segédek egy része vidéken helyezkedett el. Ugyanakkor más építőipari szakmákban is felduzzadt a munkások száma vidéken, a kőfaragók, ácsmesterek, építőmesterek, ácsiparosok sorolhatók ide. Ebből arra következtethetünk, hogy 1948-ban vidéken a kisipar nagyobb arányban vett részt az építési munkálatokban. Budapesten részben szintén építőipari szakmákban, de inkább javításokkal foglalkozó üzemekben: az épületburkolók, tetőfedők, építőmesterek, vízvezeték-szerelők, galvanizálók, gumi-javítók továbbra is mind több segédet foglalkoztattak.

³³ A fővárosban 1946-ban e két szakmában dolgozott a kisipari segédek közel 1/3-a. Ha elfogadjuk a szinte hihetetlen megfigyeltetést, akkor arra a következtetésre kell jutnunk hogy a fővárosi segédek számának csökkenése elsősorban innen adódott.

A vendéglősök, sütők üzeimében az alkalmazottak száma mind a fővárosban, mind vidéken emelkedett.

Érdekes összefüggésre utal a mester és segéd létszám háború utáni alakulásának összevetése. Budapesten pl. nem találunk egyetlen jelentősebb szakmát sem, amelyben a mesterek és segédek létszáma egyaránt emelkedett volna. A szakmák egy részében a mesterek száma nőtt, a segédek száma viszont fordítva, csökkent. E szakmákban: cukrász, szobafestő, asztalos, férfiszabó, a segédek egy része is feltehetően iparendélyt váltott és mesterként működött tovább. Néhány szakmában fordított helyzet alakult, fogyott a mesterek és gyarapodott a segédek száma, így a cipészek, vendéglősök, lakatosok esetében. Ezekben a szakmákban a gyengébb, tőkeszegényebb iparosok tönkrementek, sokan alkalmazottá váltak. Az arany-ezüstműves, fodrász, villanyszerelő, műszerész szakmában a mesterek és segédek száma egyaránt csökkent, jelezve, hogy e területeken a termelési lehetőségek eléggé mostohává váltak. A termelés egyértelmű bővülésével, nagyobb üzemmel számolhatunk a mesterek számának stabilitása és több munkás foglalkoztatása esetén. Időszakunkban ilyen szakma volt a sütő.

Vidéken — a fővároshoz hasonlóan — a legjobban prosperáló szakmáknak a cukrász, hentes és mészáros, sütő számított, de ide sorolhatjuk a vendéglősöket is. Ezekben a szakmákban a háború után a mesterek és segédek száma egyaránt növekedett. Üzemnagyság-bővülést állapíthatunk meg az építőiparral kapcsolatos szakmákban: a kőműves iparosok, mázoló, fényező és asztalosok esetében, ahol a mesterek száma csökkent, a segédeké pedig növekedett. A vidéki kisiparos szakmák e csoportjához tartoztak még a kárpitások, molnárok, kőfaragók. A mesterek számának emelkedését, de a segédek alkalmazásának ritkulását észlelhetjük a fodrász, férfiszabó, műszerész szakmában, amelyet az elerőtlenedés, elszegényedés biztos jeleként értékelhetünk. Ugyanezen az úton haladtak a létszámukban ugyan stagnáló villanyszerelő, kovács, kötszővő kisiparosok, akiknek műhelyeiben a munkások szintén megfogyatkoztak.³⁴

A szakmák háború utáni helyzetének vizsgálata megerősíti az ágazati viszonyok elemzésekor megállapítottakat: az élelmiszerhiány, a hadieseményekről valló épületkárok és a felszámolásukat célzó újjáépítés a kisiparban az élelmiszeripari és építőipari szakmák termékei iránti kereslet megnövekedését, következőleg a termelés fellendülését váltotta ki.

A kisipar területi megoszlása hasonlóságot mutatott a gyáriparral, az eltérés a kisipar és gyáripar jellegéből következő méretekre korlátozódott. 1948 végén a foglalkoztatottak nagy része a fővárosba, illetve környékére, Pest megyébe összpontosult: a mesterek 35⁰/₀-a, a tanoncok hasonló, 36,5⁰/₀-a dolgozott ezen a területen. A segédek eloszlása megközelítette a gyáripari arányokat, 68,3⁰/₀ Budapesten és környékén lelt munkaalkalomra. A kisiparosok megyei részaránya meghaladta a lakosságét, az össznépességnek ugyanis 1/4-e lakott itt, nem számítva a fővárost, Pest megyében még szembeszökőbb volt a helyzet.³⁵

A mesterek közel 2/3-a élt Pest megye határain kívül, legtöbben Somogy (az összes iparosok 5,3⁰/₀-a), Borsod-Abauj-Zemplén, Győr—Sopron, Szabolcs—Szatmár, Szolnok, Csongrád, Zala, Békés, Baranya megyében laktak, a leg-

³⁴ A számításokat az Ipartestületek Országos Központjának már említett 1946-os és 1948-as statisztikai összeállításai alapján végeztük.

³⁵ Pest megye és Budapest lakosságáról lásd: Népszámlálás, 1949. VIII. 138—139, valamint 220.

kevesebben viszont Csanád, Komárom, Nógrád megyében. A segédek és a tanulók nagyjából a mesterek területi elosztódását követték.³⁶

Az 1949-es népszámlálás idején az iparosok többsége, mint már utaltunk rá, 80%-a, Budapest nélkül, csak a megyékben pedig 84%-a nem tartott alkalmazottat.³⁷ A megyék többségében általában az országos vidéki átlag körül ingadozott az egyedül dolgozó kismesterek aránya. Békés, Somogy, Pest,³⁸ Nógrád, Szabolcs-Szatmár megyében számuk azonban valamivel meghaladta a fenti mutatókat. A megyék átlagánál kevesebb segéd nélkül dolgozó mestert viszont Vas, Győr-Sopron megyében találhattunk.³⁹

Az 1930-as és 1949-es népszámlálás közötti időben a foglalkoztatási mutatók területileg valamelyest módosultak. Észak- és Nyugat-Dunántúlon megmaradt az idegen munkaerő felhasználásának nagyobb mértéke, bár Zala megyében kissé lanyhult a foglalkoztatási kedv. Az 1930-as állapotoktól eltérően az ország északkeleti területein: Borsod-Abaúj-Zemplén és Hajdú-Bihar megyében a mesterek az országos átlag felett foglalkoztattak alkalmazottakat. 20 évvel korábban e területeken, hozzászámítva még Nógrád, Heves megyéket, élt a legtöbb egyedül dolgozó kisiparos. 1949-ben — Pest és Nógrád megye kivételével — csak a jobbára mezőgazdasági termeléssel foglalkozó megyékben tevékenykedtek az átlagosnál nagyobb mértékben a kismesterek egyedül. A háború után a vidéki ipari centrumokban — éppen a kereslet növekedése miatt — a mesterek kevésbé szűkítették termelésüket, mint a mezőgazdasági területeken.⁴⁰

A kisiparosok elhelyezkedése a társadalomban

Tanulmányunkban az iparosok társadalmi csoportjában lezajlott változásokat csak annyiban vizsgáljuk, amennyiben a választott időhatárok keretei lehetővé teszik, és módot adnak a szocialista átalakulásra való átmenet küszöbén e társadalmi rétegnek az arculatát megismerni.

Vidéken, a kisközségekben, falvakban általában egyedül dolgozó kismesterek egy részét iparigazolvánnyal és iparos öntudattal rendelkező parasztnak is tekinthetjük. Ezek a kisiparosok tulajdonképpen kétlaki életet éltek, ha ipari munkaalkalom adódott, akkor ipari tevékenységet folytattak, ha nem, akkor kis földtulajdonukat művelték, amellyel a legtöbb esetben rendelkeztek.

³⁶ UMKL. M. 624. IPOK. 7. doboz. Kisiparosok országos statisztikája. Vidéki területi összesítés vármegyei csoportosításban, 1948. dec. 31-i állapot szerint — összeállítás alapján végeztük számításainkat.

³⁷ A népszámlálás időpontjában a foglalkoztatást beszűkítő körülményekre korábban már többször utaltunk.

³⁸ Hogy Pest megyében kevés mester dolgoztatott idegen munkaerővel, ez nem áll ellentétben azzal, hogy a megyében viszonylag sok segédet számlálhattunk, ugyanis elég sok kismester több segédet foglalkoztatott.

³⁹ A foglalkoztatásra vonatkozó felmérés a Népszámlálás 1949. VIII. köt.-ben található. Az önálló iparosok az alkalmazottak száma szerint részletezve megyei elosztásban. 33, 43, 53, 63, 73, 83, 93. 103, 113, 123, 133, 143, 153, 163. 173, 183, 193, 203. 213. oldalakon.

⁴⁰ Az 1930-as népszámlálás szerint a mesterek 66,40%-a, Budapestet leszámítva pedig 67,64%-a segéd nélkül dolgozott. A szélső pólusokon Bács-Bodrog és Sopron megye helyezkedett el, előbbiben az egyedül dolgozó mesterek aránya 71,16% volt, utóbbiban 60,40%. (A segéd nélkül dolgozó vállalatokban az iparos gyakorlatilag egyedül működött, ezért a segéd nélkül dolgozó vállalatok számát összevethetjük az ipari önállóak számával). — Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 86. köt. Az 1930. évi Népszámlálás. II. rész. 94, 99, 103, 105, 107, 119, 123, 127, 139, 145, 159, 161, 165, 169, 171, 173, 175, 177, 183, 197, 199, 205, 211, 215, 219, 227, 233, 239, 243. oldalak.

A népszámlálási kötetekből megközelítőleg pontos képet nyerhetünk a kisiparosok földbirtokviszonyairól. Megállapítható, hogy a kisiparosok 28,87%-a rendelkezett földtulajdonnal, természetesen többségük vidéken élt. A fővárosban az iparosok mindössze 3,88%-ának volt földje, így tehát a vidéki mesterek az országos átlag fölött részesedtek a földből, 37,16%-uknak jutott földbirtok.

A népszámlálási összeírás nem tett különbséget dolgozó és vállalkozó iparos között. Kiszámítottuk, hogy országosan az iparosok kb. 0,75%-a sorolható az utóbbiak kategóriájába. Természetesen az a kisiparos mester, aki az iparigazolvány mellett még 10, vagy annál több katasztrális hold földdel rendelkezett, nehezen képzelhető el tipikus kisiparosnak, hiszen a falusi körülmények közötti iparüzés esetén is, a 10 hold föld megművelése kissé nehéz volt, vagy a földműveléshez fogadott bérmunkást, vagy pedig iparát szüneteltette egyes időszakokban. Budapesten az önálló mesterek 0,36%-a, vidéken pedig 2,12%-a 10 katasztrális holdnál több földtulajdonnal rendelkezett. Valószínű, hogy a fővárosban a több munkással dolgozó, tehetősebb iparosoknak volt jelentősebb földtulajdonuk. Tehát a földbirtokokat is figyelembe véve, a vállalkozó iparosok arányát 1—1,5%-ra módosíthatjuk.

A földtulajdonosok közt a legszámottevőbb réteget az 1—3 katasztrális holddal rendelkezők alkották. Az iparosok 10,36%-a — mintegy reprezentálva a tipikus falusi kismestereket — tartozott e csoportba. Majd az 1 katasztrális holdnál kevesebb földet bírók következtek, az iparosok 8,57%-át képviselték. 3—5 kat. holdat az iparosok 4,74%-a és 5—10 kat. holdat pedig 3,49%-a mondhatott magáénak. Egy részük még haszonbérletet vagy részesbérletet is vállalt. Vidéken az egyes nagyság-kategóriák gyakoriságának sorrendje megegyezett az országgal, de a különböző csoportokba az iparosok nagyobb hányada tartozott.⁴¹ A népszámlálási adatok is dokumentálják, hogy a kisiparosok döntő többsége valóban a keze munkájából élt. A földtulajdonnal rendelkező vidéki iparosok 65,50%-a csak 0—3 kat. hold földet birtokolt. E kategóriába részben azok a falusi mesterek tartoztak, akik önmagában sem iparukból, sem földtulajdonukból nem tudtak megélni, birtokukhoz gyakran öröklés, házasság révén jutottak, továbbá kisebb részben azok a falusi és kisvárosi iparosok, akik ipari tevékenységük hasznát nem üzemük bővítésére, hanem ingatlanba fektették.

A megelőző, az 1930-as népszámláláshoz⁴² viszonyítva a kisiparosok soraiiban — mind abszolút, mind relatív értelemben — emelkedett a földtulajdonosok száma. Jóllehet 1949-ben 7,44%-kal kevesebb önálló iparost számlálhattunk, a földdel rendelkezők 6,37%-kal többen voltak, mint korábban. A kisiparosok földtulajdon gyarapodásának egyik legjelentősebb forrásaként a földreformot említhetjük. A földhöz juttatottak 3,45%-át a szegődményes iparos, kisiparos kategóriába sorolták, akik a kiosztott földterület 1,70%-ából részesültek.⁴³ A nagybirtokok megszűnése után a szegődményes iparosok egy része valószínű önállósította magát, megmaradt falusi bognárnak, kovácsnak stb., más része ipari munkássá vált, egy harmadik — becslésünk szerint — elenyésző csoportja pedig a mezőgazdaságban juttatott földbirtokán dolgozhatott. A felszabadulás előtt

⁴¹ Népszámlálás, 1949. VIII. 8—9, 20—21.

⁴² A számításaink nyersanyagául szolgáló adatokat közli: 1930. évi Népszámlálás. IV. rész. 172, 184—185.

⁴³ Mezőgazdasági Adattár. I. Bp. 1965. 46. Közli: *Orbán Sándor*: A demokratikus agrárforradalom és a parasztság rétegződésének problémái a felszabadulás után. Századok, 1970. 4. sz. 965, valamint: *Orbán Sándor*: Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945—1961. Bp. 1972. 42.

a falusi kisiparosok legszegényebb rétegei, ipari munkaalkalom híján, nyáron mezőgazdasági bérmunkát végeztek, gyakorta családtagjaikkal együtt.⁴⁴ Ezek a falusi nincstelenekkel egysorban jogosan kértek és kaptak a földigénylő bizottságoktól juttatást. Ha figyelembe vesszük a volt uradalmi szegődményes iparosok körében lejátszódott foglalkozási változásokat, és a vidéki, falusi iparosok között ható egyéb, az iparúzés elhagyását eredményező mozzanatok, akkor a népszámlálás idején a kisiparosok társadalmi csoportjához a juttatásban részesülők kb. 70%-át számíthatjuk csak. Az igazság megközelítésére törekedve elmondhatjuk, hogy az 1949-es népszámlálás idején kisiparosként egzisztálók hozzávetőlegesen 8%-a a földreform során juttatásban részesült.

A földreform — céljának megfelelően — nem olyan módon gyarapította a földdel rendelkezők számát, hogy a parcella birtokokat növelte, ellenkezőleg. 1930-hoz viszonyítva közel 20%-kal csökken a kisiparos tulajdonosok között az 1 kat. holdon aluliak száma. A statisztikák szerint az általunk vizsgálat társadalmi kategóriában 1 földhöz-juttatottira átlagban 2,4 kat. hold esett,⁴⁵ így érthető, hogy az 1 katasztrális holdnál kevesebbet birtoklók körében bekövetkezett — 1930-hoz viszonyított — kb. 4300 főt felölő fogyás az 1—5 kat. holdasok körében jelentkezett többletként. Kisebb mértékben, de a több földdel rendelkezők csoportjaiban is a kisiparos tulajdonosok gyarapodását észlelhetjük, így az 5—10 kat. holdasok látszáma 2/3-dal meghaladta a korábbi népszámláláskor regisztráltakét. Csökkenés a 25 kat. holdnál többet birtoklók kategóriájában állt elő, akiket igazából nem is tekinthetünk a kisiparosság soraiba organikusán beletartozóknak.

A két népszámlálás közötti időben a kisiparos földtulajdonosok száma, a birtok terjedelme, természetesen nemcsak a földreform hatására változott, sok egyéb — már említett — módon került a kisiparosok kezébe mind több föld. A földbirtokreformnak azonban tagadhatatlanul nagy szerepe volt a kedvező folyamatok előidézésében. A magyar társadalomban jelentős strukturális változásokat eredményező földreform a kisiparosságot mind gazdaságilag, mind társadalmilag pozitívan érintette.

1949-ben az iparosok több mint fele, 55,27%-a rendelkezett valaminő ingatlannal. E tekintetben is a kisiparosság számottevő gyarapodását konstataálhatjuk. A 19 évvel korábbi népszámlálás idején az iparosok kisebb részét, 43,53%-át számolhattuk az ingatlantulajdonosok közé.⁴⁶ A kisiparosok vagyonosodásának egyik tényezőjéről, a földreform következtében a földbirtokosok számának emelkedéséről már tettünk említést. A földreform másik kihatásaként sok kisiparos házhely igényét elégitették ki a földigénylő bizottságok. A háború kiváltotta gazdasági konjunktúrában való részvétel növelte a kisműhelyek jövedelmezőségét, és mivel a nyersanyagok beszerzésére felette korlátozott lehetőségek nyíltak, a pénzfelesleget — az inflálódástól megóvni akarván — ingatlanba fektették. A háború után pedig a kivándorlók ingatlantulajdonának megvételében, általában az ingatlanforgalomban a kisiparosság nem jelentéktelen faktor volt.

Az iparosok ingatlanvagyonának legjelentősebb tételét 1949-ben a háztulajdon képezte, az ipari önállók 33,21%-ának volt háza, majd a földtulajdon következett, 11,31% házrészt vagy öröklakást, 11,40% házhelyet, telket tudott

⁴⁴ Az Ipartestületek Országos Központja X. évi jelentése. Az 1944 évi február havában tartandó közgyűlés elé. Bp. 1944. 87.

⁴⁵ Lásd *Orbán Sándor*: i. m.

⁴⁶ Lásd a 41., 42. jegyzetet.

magáénak. A fővárosban az iparosoknak csak 29,29⁰/₀-a rendelkezett ingatlannal. Itt is legnépesebb csoportot a háztulajdonosok alkottak: a fővárosi iparosok 13,46⁰/₀-ának volt saját háza. Az iparosok főleg arra törekedtek, hogy saját házra tegyenek szert, önálló műhelyt tartsanak fenn, valamint lakrészt biztosítsanak a maguk és családjuk számára. A falusi, illetve vidéki kisiparosok nem egészen 2/3-a, 63,88⁰/₀-a mondhatott magáénak valamilyen, leginkább ház- és földtulajdont. Vidéken az iparosok 39,76⁰/₀-a rendelkezett házzal, a házrész-, házhelytulajdonosok aránya nagyjából az országos átlag szintjén mozgott. Önálló iparosok ⁰/₀-os megoszlása vagyoni helyzet, földtulajdon szerint 1949. január 1-én:⁴⁷

	Budapest	Vidék	Összesen
Általában ingatlannal rendelkező	29,29	63,88	55,27
Házzal	13,46	39,76	33,21
Házrészrel (öröklakással)	9,88	11,78	11,31
Házhellyel (telekkel)	11,07	11,51	11,40
Földtulajdonnal	3,88	37,16	28,87
0—1 kat. hold földtulajdonnal	1,63	10,86	8,57
1—3 kat. hold földtulajdonnal	1,04	13,44	10,36
3—5 kat. hold földtulajdonnal	0,47	6,16	4,74
5—10 kat. hold földtulajdonnal	0,33	4,54	3,49
10—25 kat. hold földtulajdonnal	0,28	1,83	1,44
25—50 kat. hold földtulajdonnal	0,07	0,25	0,20
50— kat. hold földtulajdonnal	0,03	0,04	0,04
Haszonbérlettel	0,12	3,49	2,65
Részesbérlettel	0,03	0,69	0,53

Látható, hogy a vidéki iparosok vagyoni helyzete kedvezőbben alakult, mint a fővárosiaké, jelentősen több iparos rendelkezett ingatlannal: földtulajdonnal, házzal. A fővárosi és falusi iparosok között a tulajdonviszonyok területén mutatkozó különbségek tükrözték egyben az életmódban megnyilvánuló eltéréseket.

A vidéki iparosság vagyoni helyzetének ilyen alakulása azzal magyarázható, hogy az iparosság egy része paraszti környezetből indult pályájára, örökölte a föld- vagy háztulajdonát.

Az 1949-es népszámlálási felmérésből kiderül, hogy a kisiparos keresők és segítő családtagok 36,1⁰/₀-a a mezőgazdaságból jött. Nyilvánvaló, a kisiparosok eltartott családtagjai között is szép számmal voltak a mezőgazdaságból származók, ami valamivel még növelte a mezőgazdasági ingatlanra családi kapcsolatok révén szerttevők arányát.

A kisiparos mesterek eredetéről, származásáról a népszámlálási felmérésekből kitűnik, hogy döntő többségük, 45,86⁰/₀-uk az ipar, 4,17⁰/₀-uk a kereskedelem és 3,22⁰/₀-uk pedig a közlekedés területéről került a kisiparosok közé.

⁴⁷ Számításainkat a Népszámlálás 1949. VIII. köt. 8—9, 20—21. oldalakon közölt táblázatok alapján végeztük. — Többször említést tettünk már az 1949-es népszámlálás adatainak a bevallásból következő pontatlanságaira. A félrevezető közlések azonban — véleményünk szerint — nem az ingatlan létére, hanem nagyságára, konkrétan a földbirtokok katasztrális holdjainak számára vonatkozhattak. A földtulajdonosok száma ugyanis 1930-hoz viszonyítva emelkedett, ugyanígy a ház- és házrésztulajdonosok száma is. Utóbbi növekedése még erőteljesebb is volt, mint a földtulajdonosoké. (1930-ban az iparosok 38,17⁰/₀-a rendelkezett házzal vagy házrészrel, 1949-ben jelentősen több: 44,17⁰/₀.) Budapesti adatok ugyanezt tükrözik.

Nem gazdasági, hanem társadalmi csoportosítás szerint a kisiparosok több mint fele, 58,56⁰/₀-a önálló egzisztenciával rendelkező atyától származott. A kisiparosok 20,19⁰/₀-a 25 kat. holdnál kevesebb földtulajdonú parasztcsaládból és 0,34⁰/₀-a 20 kat. holdnál többet birtokló családból került az iparosok sorába. Valószínű, hogy ha több fiúgyermek volt a családban, akkor léptek ipari pályára a tehetősebb parasztcsaládok gyermekei, ilyen módon is a földbirtokosztódást igyekeztek mérsékelni. A kisiparosok mintegy 34,5⁰/₀-a ipari, bányászati önálló gyermekeként tanulta meg szakmáját. Ez azt jelenti, hogy a kisiparosság 1/3-a kisiparos családból is származott, ugyanazon társadalmi rétegből érkezett. Még megemlíthetjük a kereskedelmi önállóakat, amelyekről 1949 elején, a népszámlálás időpontjában a kisiparos keresők 2,97⁰/₀-a származott.

Ugyancsak jelentős társadalmi forrás volt a munkásosztály, a kisiparosok valamivel több mint 1/3-a, 35,11⁰/₀-a munkás környezetből jött. A munkásszülők közt a vezető helyet a mezőgazdasági munkások foglalták el, majd az ipari munkások, végül a közlekedésiek következtek.

A legjelentéktelenebb társadalmi utánpótlást az alkalmazottak adták, a kisiparosok 3,89⁰/₀-a került ebből a környezetből ipari pályára.

Önálló iparosok származás szerinti megoszlása ⁰/₀-ban:⁴⁸

Az apa foglalkozási viszonya

<i>Munkás :</i>	35,11 ⁰ / ₀	
A mezőgazdaságban		15,19 ⁰ / ₀
A bányászatban, az iparban		11,31 ⁰ / ₀
A kereskedelemben		0,49 ⁰ / ₀
A közlekedésben		2,50 ⁰ / ₀
A közszolgáltatásban		1,57 ⁰ / ₀
Az egyéb népgazdasági ágakban		4,02 ⁰ / ₀
<i>Alkalmazott :</i>	3,89 ⁰ / ₀	
A mezőgazdaságban		0,38 ⁰ / ₀
A bányászatban, az iparban		0,36 ⁰ / ₀
A kereskedelemben		0,71 ⁰ / ₀
A közlekedésben		0,20 ⁰ / ₀
A közszolgáltatásban		1,39 ⁰ / ₀
Az egyéb népgazdasági ágakban		0,82 ⁰ / ₀
<i>Önálló :</i>	58,56 ⁰ / ₀	
A mezőgazdaságban birtokos vagy bérlő		
25 kat. holdon alul		20,19 ⁰ / ₀
25 kat. holdon felül		0,34 ⁰ / ₀
A bányászatban, az iparban		34,19 ⁰ / ₀
A kereskedelemben		2,97 ⁰ / ₀
A közlekedésben		0,52 ⁰ / ₀
Az egyéb népgazdasági ágakban		0,32 ⁰ / ₀
<i>Ismeretlen :</i>	2,46 ⁰ / ₀	

Azt lehet tehát mondani, hogy a kisiparosok valamivel több mint 1/3-a önmagát reprodukálva, saját társadalmi rétegéből, egy másik, szintén valamivel több mint 1/3-a proletár sorból került az ipari kistermelők kategóriájába. A fennmaradó kevesebb mint 1/3 egyéb önálló, alkalmazott és ismeretlen társadalmi eredetű volt, közöttük legszámosabban (a kisiparosok 1/5-e) parasztcsaládból érkeztek a kisiparosok közé.

⁴⁸ A számításokat a Népszámlálás 1949. VI. köt. 88—89 old. közölt adatok alapján végeztük.

Mint láthatjuk, e társadalmi csoport határai nyitottak voltak, mintegy 1/3 részben termelte újjá önmagát. A mobilizáció fő irányait szükségszerűen az alulról, a nagy tömeg köréből elinduló mozgások határozzák meg. A kisiparosok társadalmi csoportjába is jelentős számban jöttek az alsóbb rétegekből, hiszen a beáramlás a társadalom egészében lejátszódó alapvető mozgások függvénye volt. A fő irányok kitapintását lehetővé teszi az 1930-as népszámlálás megfelelő adatainak felhasználása.⁴⁹ Kitűnik, hogy az 1930-as, 1940-es években növekvő mértékben váltak kisiparossá a munkás és alkalmazott környezetből kikerülők, és csökkent az iparos pálya vonzása az önállóak körében. A munkások közül az iparban dolgozók gyermekei törekedtek nagyobb számban a kisiparosság soraiba. Őket követték a szakmai ismereteket ugyancsak sokszor a családból hozó közlekedési munkások utódai.

A mezőgazdasági proletárok, az általános tendenciával ellentétben, csökkenő mértékben táplálták a kisiparosságot. E jelenség valószínű oka a földreformban keresendő, a nagybirtokok felosztása után eltűnt ugyanis a szegődményes iparosok kategóriája, amely — véleményünk szerint — jelentős utánpótlást nyújtott a kisiparosságnak. Ugyanezen okból kifolyólag viszont emelkedett az iparos pályára lépők között a birtokos parasztszülők gyermekeinek száma. A kisiparosság sorainak feltöltésében a mezőgazdasági proletárok részvételének észlelhető csökkenése, és a birtokos paraszti rétegek aktivizálódása egyben jelezte azt, hogy a parasztságon belül is a gazdaságilag erősebbek orientálódtak az iparos pályákra, különösen a kisebb befektetést is igénylő (hentes és mészáros, sütő, kovács stb.) szakmákba.

Az 1930-as adatok arra is fényt derítettek, hogy az iparosság jelentős, de egyre apadó forrását képezte önmaga reprodukálásának, 1930-ban ugyanis a kisiparosok közel 40%-a rekrutálódott önön társadalmi kategóriájából, 1949-ben viszont csak 34,19%-a. Ugyanezeket tapasztaltuk a kereskedelmi önállók le származottai belépési migrációjának vizsgálatakor.

Az alulról felfelé igyekvők növekvő táborában az önálló iparossá válás mind szociális, mind társadalmi tekintetben kétségtelenül emelkedést jelentett. A társadalmi haladás menetében, az adott migrációs struktúrában a kisiparosság azonban átmeneti réteget képezett, hiszen a kiáramlás, úgy tetszik, még nagyobb mértékű volt, mint a bejövétel.

Az 1949-es népszámlálás idején az összes keresők 8,95%-a kisiparos atyától származott, azaz kisiparos környezetből került ki. A kisiparos-családok gyermekeinek többsége, 46,29%-a munkássá vált. Ha az önálló kisiparos létből az utódok vissza is estek a függő, bérmunkás termelési kapcsolatba, a társadalmi grádicson nem a nagyapák nyomdokaiba léptek, mert a kisiparos apáktól származó keresők 1/4-e ipari munkássá lett, azzal a nem titkolt reménnyel, hogy kedvező körülmények előálltával kövesse apját és önállósítsa magát.

A kisiparos családokban, paradox módon, szinte gyakoribb volt az ipari munkássá váló gyermek, mint az atya társadalmi státusát megtartó. A kisiparos atyáktól származó keresők 18,56%-a lett a bányászatban és iparban önállóvá, tehát a kisiparosok gyermekeinek még 1/5 része sem maradt meg atyja társa-

⁴⁹ Az 1930. évi Népszámlálás. VI. rész. 168—171. A két felvétel értékelésével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az 1949-es számlálás ipari önálló kategóriája egyértelműbben csak a kisiparosok adatait közli, mivel a nagyiparosokat az államosításokkal társadalmilag likvidálták. Ugyanakkor figyelembe véve 1948—49 fordulójának politikai atmoszféráját, feltételezhető, hogy egyes iparosok demokratikus beállítottságukat bizonyítandó, a valóságosnál szegényebb családból eredeztették magukat.

dalmi pozíciójában. Igaz, az önálló iparosszülőtől származó munkás-keresők 54,55%-a az iparban helyezkedett el.

A kisiparos eredetű keresők társadalmilag elég nagy csoportja, 17,14%-a alkalmazotti foglalkozást választott, amelyeknek 2/5 része közszolgálati pályán működött.

A kisiparos családból származók másik jelentős része a mezőgazdaságban vált keresővé. A kisiparos gyermekek 4,22%-a mezőgazdasági munkás, 9,14%-a pedig birtokos paraszt lett, amelyek között a legjelentősebb kategóriát az 1—10 kat. hold birtokkal rendelkezők képviselték.

Önálló iparos származásúak foglalkozás szerinti megoszlása 1949-ben:

<i>Munkás:</i>	46,29%	
mezőgazdaság		4,22%
Bányászat, ipar		25,25%
Kereskedelem, bank és biztosítás		2,15%
Közlekedés (posta)		1,99%
Közszolgálat		3,18%
Egyéb		9,48%
 <i>Alkalmazott:</i>	17,14%	
Mezőgazdaság		0,13%
Bányászat, ipar		3,19%
Kereskedelem, bank és biztosítás		1,36%
Közlekedés (posta)		1,11%
Közszolgálat		6,85%
Egyéb		4,32%
 <i>Önálló és segítő családtag:</i>	36,72%	
Mezőgazdaság összesen		11,87%
0—1 kat. hold birtokkal, vagy bérlettel		1,11%
1—10 kat. hold birtokkal, vagy bérlettel		6,73%
10—25 kat. hold birtokkal, vagy bérlettel		1,11%
25— kat. hold birtokkal, vagy bérlettel		0,18%
Együtt:		9,14%
0—1 kat. holdas birtokos, v. bérlő segítő családtagja		0,15%
1—10 kat. holdas birtokos, v. bérlő segítő családtagja		1,95%
10—25 kat. holdas birtokos, v. bérlő segítő családtagja		0,43%
25 kat. holdas birtokos, v. bérlő segítő családtagja		0,07%
Együtt		0,10%
Egyéb önálló		0,09%
Egyéb önálló segítő családtagja		0,00%
Bányászat, ipar		18,56%
Kereskedelem, bank és biztosítás		4,71%
Közlekedés		0,31%
Egyéb		1,25% ⁵⁰

Mondhatjuk-e, hogy a kisiparosság körében proletarizálódás játszódott le? Ha a kisiparosság mobilitását horizontálisan szemléljük, akkor egyértelműen proletarizálódást állapíthatunk meg. Ha viszont a gyermekek elosztódását vertikálisan, időben vizsgáljuk, már korrigálni kell fenti következtetésünket. A kilépési mobilitás 1949-es mutatószámait összehasonlítva a közel 20 évvel korábbiakkal, észlelhetjük, hogy önálló státusban mindkét népszámláláskor szinte azonos arányban találhattunk kisiparos leszármazottakat, az alkalmazott és munkás

⁵⁰ Adatokat lásd: Népszámlálás, 1949. VI. köt. 88—89.

kategóriában azonban jelentős változások zajlottak le. A 1930 és 1949 közötti években csökkent a munkássá váló kisiparos gyermekek száma és aránya, de egyre többen léptek tisztviselői pályára. Az önálló egzisztenciák gazdasági megoszlása is átrendeződött. Már korábban említettük, hogy a két népszámlálás között növekedett a kisiparosok földtulajdona, ennek megfelelően a kisiparos származású keresők soraiban — az ipariak rovására — emelkedett a mezőgazdasági önállók képviselője.⁵¹

A kisiparos családok gyermekei, bár nagyobb arányban kerültek segédszemélyzeti pozícióba, mint amilyenben nagyapáik voltak, a vertikális vizsgálatok azonban arra is utalnak, hogy a deklasszáció mértéke lefelé csökkent és felfelé emelkedett.

A kisiparosok társadalmi mozgása tehát egy sajátos körforgásban játszódtott le. A legfőbb feltöltődési forrása önmaga, a mezőgazdasági és ipari munkásság, valamint a kisbirtokos parasztság volt. Innen verbuválódott az önálló kisiparosok többsége. A proletárok soraiból — jellemzően — elég sokan léptek be a kisiparosok társadalmi csoportjába. Az utódok nagyjából hasonló társadalmi kategóriákba áramlottak szét, de javuló szociális megoszlásban. A kisiparos-szülők gyermekeinek döntő többsége ismét munkássá vált, ám ezeknek több mint fele ipari munkás lett. Kisebb méreteket öltött a parasztság soraiba történő visszaáramlás is. Míg parasztsaládból az iparosok mintegy 20%-a érkezett, addig ismét paraszti sorsot az iparos eredetű keresők 9 (segítő családtagokkal együtt 11,87) %-a választott.

Hogy a kisiparosság a dolgozó osztályokhoz tartozott, hogy a középosztálynak mintegy alsó rétege volt csupán, mobilizációs karaktere is bizonyítja, hiszen mind a beáramlás, mind a kilépés színterévé inkább a társadalom alsóbb régiói váltak. De, hogy e társadalmi csoportba kerülés egyben a további társadalmi emelkedés potenciális lehetőségét is nyújtotta, arra az alkalmazotti rétegbe való áramlás felerősödése figyelmeztetett. Míg az alkalmazottakból rendkívül kis számban töltődtek fel a kisiparosok, addig a kisiparosok utódaiból közel annyian mentek alkalmazotti pályákra, mint amennyien megmaradtak az önálló kisiparos lét társadalmi keretei között. A feltörekvésnek ez az útja szintén jellemezte ezt a társadalmi csoportot.

A paraszti léthez való visszatérés természetesen elsősorban vidéken fordult elő, ahol az iparosok rendelkezésére földtulajdon állt. Városokban, így a fővárosban is inkább az ipari munkássá válás volt gyakoribb. És méginkább nagyvárosi, fővárosi iparoscsaládokban számíthatjuk emelkedési alternatívaként az alkalmazotti, nevezetesen a köztisztviselői pályára lépést. Igen jól jellemzi a fővárosi kisiparos családok ilyen törekvését az, hogy a háború után a kisiparos származású, nem elemi iskolába járó tizenévesek leggyakrabban gimnáziumba iratkoztak be. A fővárosban az 1945/46-os tanévben a középfokú és középiskolába járó kisiparos származású diákok 46,02%-a a középiskolát, 29,00%-a a polgári iskolát, 23,27%-a pedig a szakiskolát látogatta. Nyilvánvalóan az utóbbiakból a kisiparosság utánpótlása került ki, hiszen a szakiskolások döntő többsége, 94,25%-a ipariskolába és ipari szakiskolába járt. Természetesen a polgári iskolában tanulók egy része szintén atyja nyomdokaiba lépett, a polgári iskola elvégzése után szakiskolába iratkozott és mesterlevelet szer-

⁵¹ Lásd *uo.*, valamint: Az 1930. évi Népszámlálás. VI. rész. 168—170. — 1930-ban a kisiparos származású keresők 37,19%-a az önállóakhoz, 9,49%-a a tisztviselőkhöz, 51,52%-a a segédszemélyzethez tartozott. Mezőgazdasági önállóvá csak 3,91% vált.

zett. Így tehát ebből az iskolatípusból is sokan kerültek az iparos pályára. A középiskolások majdnem $\frac{2}{3}$ -a, 61,36%-a gimnáziumi tanulmányokat folytatott, több mint $\frac{1}{4}$ -e, 27,44%-a kereskedelmi középiskolába és csak 6,31%-a járt ipari középiskolába.⁵² Ez azt mutatja, hogy azok az iparoscsaládból származó fiatalok, akik középiskolába iratkoztak, az esetek többségében nem atyjuk foglalkozását kívánták folytatni, hanem vagy kereskedelmi, vagy állami tisztviselőként szerettek volna a továbbiakban tevékenykedni.

A kisiparos családoknak az a törekvése, hogy az utódok kiemelkedjenek a kisiparos műhelyekből, a társadalmi elhelyezkedés egy magasabb grádjára kerüljenek, nem mindig valósult meg. A középiskolát végzetek, vagy középiskolába iratkoztak egy részének anyagi és egyéb körülmények miatt nem sikerült a szülői tervet realizálni, többen a tisztviselői elképzelésektől visszatértek a kisipari műhelyekbe. A kisiparosok iskolai végzettségéről az 1949-es népszámlálás alkalmával végzett fölmérés igazolja állításunkat. A fővárosi iparosság iskolai végzettsége magasabb volt, többen közülük felsőbb iskolába jártak, speciális szakképesítést szereztek. Általában a kisiparos szakmák nem igényeltek felsőfokú szakképzettséget, a főiskolát végzetek viszonylag nagy számát gyakorlati okok magyarázzák. A fővárosban jelentős volt az érettségizett kisiparosok száma is, a középiskolai végzettség tekintetében óriási különbségek mutatkoztak a fővárosi és vidéki iparosok között.

A fővárosban egyrészt jobbak voltak az iskoláztatás lehetőségei, amelyek a kisiparosság forrásául szolgáló kisemberek anyagi megterhelését csökkentették, másrészt komoly igény mutatkozott, hogy a gyermekeket középiskolába járassák. A fővárosban az egyetemet végzetek, érettségizettek arányának a viszonylagos nagyságához hozzájárult az is, hogy többen a közszolgálatból visszatértek az iparosság soraiba. A B-listázásokkal a hivatalnokok egy részét, többnyire a reakciós magatartásúakat, a közszolgálatból eltávolították, ezekből sokan kisiparossá váltak. Az Építés és Közmunkaügyi Minisztériumban rendelkezéstervezet is készült, hogy a B-listázott és más szolgálaton kívül helyezett személyeket ipari átképzésben részesítsék.⁵³ A szabályozástól függetlenül főleg azok a tisztviselők, akiknek valamilyen, akár családi, akár pedig szakmai kapcsolata volt a kisiparral, a kisiparosság soraiba mentek. Az önálló kisiparos keresők iskolai végzettség szerinti megoszlását 1949. január 1-én a túloldali táblázat mutatja.⁵⁴

A fővárosban megoszlott a középiskolába beiratkozottak és a 6 elemi iskolai osztályt elvégzetek aránya, az iparosoknak valamivel több mint $\frac{1}{3}$ -a a középiskola néhány osztályát és ugyancsak valamivel több mint $\frac{1}{3}$ -a az elemi iskola 6 osztályát végezte el. Vidéken a legjelentősebb kategóriát a 6 elemi ki jártak alkották, az iparosok 58,24%-a tartozott közéjük.

Országosan a kisiparosok több mint fele az elemi iskola 6 osztályát végezte el. Jelentős volt még — különösen a fővárosban — a középiskolába beiratkozottak és néhány osztályt elvégzeteknek az aránya, megközelítette a 20%-ot. A magasabb iskolai végzettségre szert tevők súlyának a növekedése, a fentebb említett és elsődlegesen ható politikai tényezőkhöz kívül, még a technikai haladással magyarázható. Összehasonlítva az 1930-ban rögzített állapotokkal, még

⁵² Lásd: Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve. XXXIII. évf. Bp. 1948. a 186, 192—193, 197, 202—203. oldalakon közölt adatokat.

⁵³ Kisiparos, 1947. márc. 28. Az iparosság tiltakozik a B-listásokkal való benépesítés ellen.

⁵⁴ A számításokat a Népszámlálás 1949. VIII. köt. 10. és 22. oldalain közölt statisztikai táblázatok alapján végeztük.

	Budapest	Vidék	Magyarország
Főiskolát végzett (okl., végbizonyítv.)	2,32	0,27	0,79
Érettségizett (képesítőzött)	6,53	1,18	2,51
Középiskolát végzett	34,74	14,82	19,79
8 osztályt	0,44	0,10	0,19
6 osztályt	1,70	0,40	0,73
4 osztályt	25,16	9,28	13,23
4-nél kevesebb osztályt	7,44	5,03	5,63
Középfokú szakiskolát végzett	2,68	0,86	1,31
4 osztályt	0,86	0,29	0,43
4-nél kevesebb osztályt	1,80	0,57	0,87
Általános, vagy elemi iskola			
8 osztályát végezte	2,03	1,15	1,37
6 osztályát végezte	34,92	58,24	52,42
4 osztályát végezte	15,12	18,09	17,35
4-nél kevesebb osztályt	1,13	2,32	2,02
Ír, olvas általában	99,76	97,13	97,78
Csak olvas, nem ír, nem olvas	0,29	2,92	2,25

inkább aláhúzhatjuk a tendenciát: a kisiparosság között egyre többen végeztek középiskolát.⁵⁵ Megközelítőleg hasonló volt a kisiparosság soraiban az érettségizettek és az analfabéták, ill. csak olvasni tudók aránya.

Mindezek szemléltetően bizonyítják, hogy a fővárosi és — analóg megállapíthatjuk, — általában a nagyvárosi iparosság nagyobb kulturális poggyászzal érkezett a kisipari műhelyekbe, magasabb iskolai végzettséggel bírt, kulturáltabb és az élet új jelenségei iránt érdeklődőbb volt. A nagyvárosi iparosság viszonylag magasabb fokú politikai műveltségre is szert tett. Alaposabb általános ismereteket birtokolva, a politikai élet központibb forrágatagában részt véve, átfogóbb politikai tapasztalatokat szerzett. Bár tapasztalatokkal, politizálási rutinnal a kisközségekben és falvakban élő kisiparosok sem voltak híján, mert éppen az iparosok képezték a kisközségek, kisvárosok politizáló rétegét, politizáló elemét. A felszabadulás után bekapcsolódtak a politikai életbe, részt vettek a különböző igazgatási szervezetek, Nemzeti Bizottságok, városi, községi képviselőtestületek, törvényhatósági bizottságok munkájában.

A kisiparosság politikai vonzalmái

Politikai arculatát tekintve, a kisiparosság sajátos társadalmi réteg volt. Mint kistermelők a polgári mentalitást és törekvéseket képviselték, életmódban és életformában a polgárságot követték. E mellett a kisiparosok egy — megállapíthatatlan nagyságú — része önállósodása előtt szervezett munkás volt, ha rövid ideig is, de szocialista nevelésben részesült, amelynek hatása nem maradt észrevétlen, sokakban soha el nem felejthető emlékeket hagyott.

A kisiparosok az ipartestületekbe tömörültek. Jóllehet e szervezetek kényszerársulásként működtek, mégis az ipartestületi tisztségviselők politikai pártállása nagyon jól mutatta a kisiparosság gravitálását a különböző politikai pártokhoz, ugyanakkor a politikai pártok befolyását is a kisiparosságra. Az ipartestületi életet a Kommunista Párt szervezte újjá. Később, miután az iparügyi miniszter felfüggesztette az ipartestületek autonómiáját és szociáldemokrata

⁵⁵ 1930. évi Népszámlálás. IV. rész. 10—13.

miniszteri biztost nevezett ki központjuk élére, a Kommunista Párt, nem értve egyet az iparügyi miniszter intézkedésével, kivonult az Ipartestületek Országos Központjából. A Kommunista Párt elsősorban a Szabadszervezet kiépítésére vett irányt, megfélemlítve arról, hogy az ipartestületeknek komoly funkciójuk és befolyásuk volt a kisiparosság körében. A kommunisták e lépése következtében az IPOK a szociáldemokraták és részben a kisgazdák befolyása alá került. Miután a KP felismerte politikája helytelenségét, változtatott álláspontján, 1946 elején a szücsök ipartestületének kommunista párti elnökét delegálta az IPOK-ba. Ekkorra azonban a szociáldemokraták már megerősítették vezető szerepüket az ipartestületekben. Egyébként is az Ipartestületek Országos Központjában a tisztviselők többsége a Szociáldemokrata Párt tagja volt: a 18 alkalmazottból 13, kívülük 1—1 alkalmazott kisgazdának, illetve kommunistának vallotta magát.⁵⁶

A fővárosi ipartestületekben a munkáspártok elég jelentős befolyással rendelkeztek. A szociáldemokraták a legtöbb fővárosi ipartestületben a legnagyobb bizalmat élvezték. A kommunistáknak számottevőbb befolyásuk a cipészek és csizmadiák, fodrászok, könyvkötők, bórdíszmővesek, nő szabók, szücsök, cukrászok, textílesek, fényképészek, kalaposok között volt. A kisgazdák néhány ipartestületben, így mindenekelőtt az asztalosok között tettek szert erős pozícióra. Négy asztalos kisiparos nemzetgyűlési képviselő lett, ez emelte a Kisgazdapárt ázsíóját ebben az ipartestületben.⁵⁷

Az ipartestületek vezetőinek pártállásáról 1945-ből úgyszólván semmi, 1946-ból pedig csak töredékes adatok állnak rendelkezésünkre, amelyek a vidéki ipartestületek nem egészen 1/4-étől érkeztek.⁵⁸ Ezek az adatok inkább tájékoztató jellegűek, kiderül belőlük, hogy mind az ipartestületi elnökök, mind az alelnökök döntő többsége, 60%-nál nagyobb aránya a Szociáldemokrata Párt tagjaiból került ki. A következő, nagyobb befolyással bíró párt a Független Kisgazda Párt volt, amely ezen ipartestületekben az elnöki pozíciók 17,4%-ával, az alelnöki pozícióknak pedig 14,1%-ával rendelkezett. A Magyar Kommunista Párt tagjai töltötték be az elnöki tisztséget az ipartestületek 9,5%-ában, az alelnökit pedig — megelőzve a Kisgazdapártot — az ipartestületek 16%-ában. Nagyságrendileg a pártonkívüliek 6,3%-os, majd a polgári demokraták 3,1%-os képviselettel következtek az említett ipartestületek elnöki tisztségeiben, az alelnöki pozíciókban megközelítőleg hasonló helyzet állt fenn. A töredékes adatokból megállapított képviseleti részarányok, noha eltérnek az 1947-es év teljes adatsoraiból kiszámítottaktól, de — eltekintve a pártonkívüliektől — nem alapvetően.

Az 1946-os részleges adatok az előjárásági tagok pártállásáról is tartalmaznak információkat. Számításaink szerint ezekben az ipartestületekben az előjárásági tagok közel 70%-a szociáldemokrata volt. Az ipartestületek 14,2%-ában pártonkívüliek, 4,5%-ában kisgazdák, 1,5%-ában pedig polgári demokraták uralták a terepet. Mint említettük, az ipartestületek 24%-áról rendelkezünk adatokkal, köztük egyetlen egy sem akadt, amelyben az előjárásági tagok között kommunista többség lett volna. Az ipartestületek 9,5%-ában paritásos alapon töltötték be a vezető tisztségeket a nagy pártok képviselőivel.

⁵⁶ Párttörténeti Intézet Archivuma (a továbbiakban PI. Arch.) 283. f. 353. cs. Kimutatás.

⁵⁷ PI. Arch. 274—17/12. Jelentés a kisiparosok és kiskereskedők közötti munkáról. Keltetetlen.

⁵⁸ PI. Arch. 283. f. 353. cs.

Az 1947-es ipartestületi választások után kialakult pártviszonyokról, a vezetők pártállásáról részletes adataink vannak. A vidéki ipartestületekben minden fontos pozícióban levő iparos pártállását ismerjük, Budapesten azonban csak a szociáldemokrata ipartestületi elnökökről mondhatjuk el a fentieket.

Vidéken 1947-ben 273 ipartestület működött. E 273 ipartestületben az elnöki tisztségek a következőmódon oszlottak meg: 59,3%-ot, az elnöki tisztségek több mint felét a szociáldemokrata pártiak birtokolták. Majd a pártonkívüliek következtek 13,5%-kal, de ha ide soroljuk azt a néhány ismeretlen pártállású elnököt is, akik — mint későbbi adatokból kiderült — többségében pártonkívüliek voltak, akkor mintegy 15,3%-ra emelhetjük a pártonkívüliek részeseését. Harmadik helyen 12,4%-kal a Független Kisgazda Párt állt. Őket követte 7,3%-kal a Kommunista Párt, 4,7%-kal a Polgári Demokrata Párt, 0,7%-kal pedig a Nemzeti Parasztpárt.

Fentiektől némileg eltért az alelnöki tisztségek megoszlása, mégpedig oly módon, hogy a koalíció két szélső pólusának, valamint a pártonkívülieknek a részaránya a Szociáldemokrata Párt rovására megnövekedett. Az alelnökök 49,9%-a a szociáldemokrata pártbeliek, 15,2%-a a kisgazdapártiak, 12%-a a kommunista pártiak, 5,3%-a a polgári demokraták, 0,4%-a a Nemzeti Parasztpárt tagjai közül került ki. A pártonkívüliek az alelnöki tisztségek 13,7%-át töltötték be, de ha az ismeretleneket újfent hozzájuk számítjuk, akkor részarányuk 17,2%-ot elérve, meghaladta a kisgazdákét és a második legszámottevőbb csoportot alkották.

Az 1947-es teljes és az 1946-os töredékes adatok összehasonlítása a politikai vonzalmak változásának irányára enged — bizonyos fenntartásokkal — következtetni. Azokban az ipartestületekben, amelyekben 1946-ban kommunista párti elnök szerepelt az iratokban, az 1947-es választás után a Szociáldemokrata Párt térnyerését konstatálhatjuk, hiszen többségükben 1947-ben szociáldemokrata elnököt választottak. Persze, ebből messzemenő következtetést nem vonhatunk le, mert lehetséges, hogy 1946-ban is azért érkeztek a szociáldemokrata adatgyűjtőkhöz ezekből az ipartestületekből jelentések, mert már 1946-ban is erős volt a szociáldemokraták befolyása. Az esetek többségében feltehetően nem alapvető változásról, hanem pusztán kádercseréről lehetett szó. A Szociáldemokrata Párt pozíciói általában megmaradtak, de ha a korábbi elnök helyett 1947-ben nem szociáldemokratát választottak, akkor az új elnök pártállás szerint leggyakrabban pártonkívüli, vagy néhány esetben kisgazda lett. A független kisgazdapárti elnököket 1947-ben — ha változás történt — általában szintén pártonkívüliek követték. Mindebből egy olyan általános következtetést azért levonhatunk, hogy kisiparos körökben a politikai mozgás semleges és jobboldali irányba tendált.

A Szociáldemokrata Pártnak az ország egész területén, minden körzetben nagy befolyása volt az ipartestületekben. A Kisgazdapárt fő bázisaként Pest megyét említhetjük, majd Bács-Kiskun, Szabolcs, Hajdú, Baranya, Tolna, Veszprém és Komárom megye következett, a hagyományos kisgazda területeken: Debrecen, Pécs környéki községekben és városokban a Kisgazdapárt eléggé táborába vonta az iparos vezetőket. Az északi, részben ipari, részben bányászati területeken a kisgazdák nem szereztek elnöki pozíciókat az ipartestületekben. Viszont az MKP éppen Észak-Magyarországról: Pest, Nógrád, Szolnok, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, másrészt a Viharsarokból, Dunántúlról: Győr, Vas, Somogy, Baranya és Veszprém megyében kapott elnöki tisztségeket. Egyetlen kommunista ipartestületi vezetőt sem választottak a Kisgazdapárt bázisaként

említett kelet-magyarországi területeken: Hajdúban, Szabolcsban, valamint Heves, Bács-Kiskun, Csongrád, Zala, Tolna és Fejér megyében. A Polgári Demokrata Párt választási területei Nyugat-Dunántúlon: Győr, Veszprém, Vas megyében, másrészt a Kisgazdapárttal hasonló területeken: Baranya, Tolna, Bács-Kiskun, Csongrád, Szabolcs, valamint Békés és Szolnok megyében — utóbbiakban kommunista befolyással is találkozhattunk — voltak.

Budapesten szakmák szerint tömörültek az iparosok. A budapesti 44 ipartestület elnöki tisztségviselőinek pártállásáról csak annyit tudunk megállapítani, hogy az elnöki pozíciók 56,81%-át szociáldemokraták töltötték be, szárazalékosan valamivel kevesebbet mint vidéken. Az MKP viszont a fővárosban ért el jobb képviseleti arányt az ipartestületi elnökök között, kb. 11,36%-ot, a cipész, fényképész, női szabó, szűcs és építőmester szakmában kommunista elnököt választottak.

A budapestitől és a vidéki ipartestületek átlagától is eltért valamivel a helyzet a nagy ipartestületekben. Ezren felüli taglétszámú ipartestületek a vidéki nagyvárosokban és Budapesten a nagy szakmákban léteztek. Sajátos módon a nagy ipartestületek elnökei között szociáldemokrata valamivel kevesebb volt, mint a kisebbekben, az elnöki tiszteket 42,85%-ban töltötték be szociáldemokrata párttagok. A pártönkíüliek hallatlanul megerősödtek ezen ipartestületekben, az elnökök több mint 1/4 része, 26,10%-a — az ismeretlenek ide számításával — tartozott közéjük. A nagy ipartestületekben a vidéki átlagnál valamivel jobb helyezést foglaltak el a kisgazdapárti elnökök: 14,25%-ot. Az országos vidéki és a budapesti képviseleti aránynál is sokkal kedvezőbbet ért el az MKP, ugyanis a nagy ipartestületek 11,90%-ban kommunista elnököt választottak.

A nagy ipartestületek alelnöki tisztségviselői között megfogyott az SzDP tagok aránya, 39,16%- volt. A koalíció két szárnyán levő párt súlya viszont még nagyobb lett: 18,33%-kal a kisgazdák és 14,46%-kal a kommunisták részesedtek az alelnöki pozíciókból. Ugyancsak jelentős csoportot alkottak a pártönkíüliek, akik az alelnöki tisztségek 23,33%-át töltötték be.

Budapesten a nagy ipartestületekben — ha az elnöki tisztséggel mérjük —, viszonylag kisebb volt a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazdapárt befolyása, mint vidéken. Az MKP-nak viszont a budapesti nagy ipartestületekben sikerült jobb eredményt elérni, hiszen a cipész és női szabó szakmában kommunista ipartestületi elnököt választottak. Egyébként a fővárosi nagy ipartestületekben a baloldali erők, a munkáspártok elsöprő arányú képviseletet szereztek. Elég jelentős szerepet kaptak a pártönkíüliek, a 12 nagy ipartestület közül 5-ben pártönkíüli elnökről tudunk. Az alelnöki pozíciókban azonban vidéken sikerült a munkáspártoknak fölénnyre szert tenni. Budapesten a Kisgazdapárt tört előre a nagy ipartestületekben, az alelnöki pozíciók 28%-át megszerezte.

A Szociáldemokrata Párt vidéki viszonylatban elért nagy elnöki részaránya a falusi iparosokat képviselő, nagyközségekben székelő kis ipartestületekből adódott. A kis ipartestületekben ugyanis az elnökök több mint 61%-a a Szociáldemokrata Párt soraiból került ki. Ezekben az ipartestületekben az alelnökök több mint fele is szociáldemokrata párttag volt.

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy az ipartestületekben a Szociáldemokrata Pártnak volt legnagyobb befolyása, főleg a kisvárosokban, községekben, de a fővárosban is elsősorban a kis ipartestületekben az elnökök több mint 60%-a, az alelnököknek pedig megközelítőleg fele a Szociáldemokrata Párt soraiból került ki. Az MKP a nagy ipartestületekben az elnöki pozíciók több mint 10 %-át szerezte meg, és a fővárosban tett szert legnagyobb befolyásra. Buda-

pesten a kommunista elnökök aránya meghaladta a vidéki átlagot, de alelnököt a vidéki nagyvárosokban gyakrabban választottak a párt tagjai közül. Kisgazdapártiak az ipartestületi elnökök között valamivel nagyobb számban szerepeltek mint kommunisták, a többlet főleg a vidéki nagyvárosokból adódott. Az alelnöki pozíciókban sokkal több kisgazdával találkozhattunk, mint az elnökiében és különösen a fővárosban volt jelentős a részarányuk. A szociáldemokrata funkcionáriusokat — ugyan messze leszakadva — a pártonkívüliek követték. A pártonkívüli elnökök és alelnökök viszonylagosan legmagasabb arányát szintén a főváros adta.⁵⁹

A nagyvárosokban, ahol elég élesek voltak az osztályellentétek, jobban — bár nem egyértelműen — megmutatkozott a Kisgazdapárt befolyása. A fővárosban a baloldal országosan és az ipartestületekben is elég nagy erőt képviselt, ezért a kisgazdák inkább a háttérben, az alelnöki pozíciókban és a pártonkívüli elnököket támogatva politizáltak. A vidéki nagyvárosokban viszont, ahol egyrészt nagyobb politikai hagyományokkal, másrészt az iparosok közt is „paraszi háttérrel” rendelkeztek, közvetlenebbül színre léptek az ipartestületekben.

A Szociáldemokrata Párt a kisiparosok között elég nagy népszerűsége telt szert. Sok vidéki kisvárosban az iparosok kezdtek hozzá a párt szervezéséhez, és az első években a szociáldemokrata pártszervezetek derékhadát alkották. A kisvárosi ipartestületekben a Szociáldemokrata Párt rendkívül nagy szerepe részben azon alapult, hogy a pártszervezetekben a kisiparosok figyelemre méltó számban és aktivitással vettek részt. A kisiparosok első pillanattól úgy látták, hogy a Szociáldemokrata Pártban politikai mozgásterük lehet. Régebbi nevelésük alapján egy részük közvetlenül és meggyőződéssel csatlakozott a munkáspárthoz. A pártszervezetekbe beiratkoztak más része azonban nem számított valóban szocialistának, hiszen szocialista nevelésben még segéd korokban sem részesültek, a későbbiekben közülük többen elmaradtak a pártból.⁶⁰ A párt befolyása szempontjából nem volt mellékes az a körülmény, hogy az Iparügyi Minisztérium vezetője a szociáldemokrata Takács Ferenc, majd Bán Antal lett. Ha az iparosság működéséhez támogatást, nyersanyagot, hitelt várt a kormányzattól, akkor szociáldemokrata iparügyi miniszterhez fordult, és intézkedéseiben reménykedett. Az iparigazgatásban a Szociáldemokrata Párt komoly szereppel rendelkezett, amely a kiszegisztenciák pártbeli elhelyezkedését lényegesen befolyásolta. Azonban miután kiéleződtek a társadalomban, így a kisiparosság soraiban is a politikai küzdelmek, polarizáció indult meg, teret nyertek a polgári pártok.⁶¹ A szocialista meggyőződés nélkül csatlakozó kisiparosok kihullottak a politikai és ideológiai harcok rostáján. Erre a sorsra jutottak azok is, akik a Szociáldemokrata Pártot a jobbszárny törekvései alapján, nevének csak egyik felére gondolva értékelték, ezek a szocialista átalakulás aktuálisává válásával csalódottan távoztak. De akik meggyőződéssel vállalták a munkásosztály politikájának

⁵⁹ Számításaink a Szociáldemokrata Párt Kisiparos Osztályának felméréseire alapozódnak. PI. Arch. 283. f. 355. cs.

⁶⁰ PI. Arch. 283. f. 356. cs. Nyírbátor, 1947. nov. 11.

⁶¹ 1947 tavaszán, amikor a Kisgazdapárt a kisiparosság között erősebb agitációba kezdett, néhány szociáldemokrata ipartestületi elnök átpártolt a kisgazdákhöz: pl. a Budapesti Lakatos Ipartestület, valamint a törökszentmiklósi ipartestület elnöke. A renegát elnökök bevallották, hogy nem meggyőződéses szocialisták, elméleti, elsősorban nacionalista fenntartások távoltartják és elidegenítik őket az internacionalista Szociáldemokrata Párttól. PI. Arch. 283. f. 354. cs. A Kisiparos Osztály levelei. 1947. máj. 6.

tudatos támogatását, a munkásosztállyal való szövetséget, azok nem tántorodtak el a munkáspártoktól, sőt, segítették alakítani a kölcsönös kapcsolatokat szabályozó politikai normákat.

*

Láthattuk, hogy a kisiparosság a társadalmi hierarchiában egy önmagában is differenciált közbülső réteget képezett, amelynek gazdasági, társadalmi fejlődési lehetőségei rendkívül korlátozottak, osztályhatárai — főleg lefelé — meglehetősen nyitottak voltak. A háború után társadalmi differenciálódása nem folytatódott, a kisipar szinte minden ágazatában csökkent a foglalkoztatottság. A háborús károk, munkaalkalom, még inkább a nyersanyaghiány miatt gazdasági helyzetén gyökeresen javítani — kevés kivételtől eltekintve — nem tudott. Szociális arculatának egyre inkább domináns vonásává vált dolgozó mivolta: a városokban növekedett a segéd nélküli kisműhelyek száma, a falvakban az eleve kisebb foglalkoztatottság körülményei nem változtak.

Történetírásunkban eléggé elfogadott az a vélemény, hogy mivel a monopóliumok világában a kisműhely a jövőt nem reprezentálhatta, a kisiparosság társadalmilag-gazdaságilag már régóta inkább a múlt maradványa. A termelési struktúrában elfoglalt helye, gazdasági kiszolgáltatottsága következtében könnyen a szélsőjobboldali politikai áramlatok zsákmányává válhatott.

A háború után a kisiparosság politikai állásfoglalásában nem érhetjük tetten az említett feltételezéseket. Igaz, a meghatározott társadalmi csoportoknak nemcsak önmozgásuk van, hanem a társadalmi csoportok között egyidejű kölcsönhatások is érvényesülnek. A kisiparosság gazdasági és politikai tekintély híján önálló faktorként nem szerepelhetett, ezért fejlődését elsősorban a többi társadalmi osztályhoz való viszonya határozta meg.

Mivel a forradalmi átalakulás folyamán fokozatosan megsemmisültek az uralkodó osztályok, és így valamennyi fejlődési szakaszban módosult az osztálystruktúra, a mind egyértelműbb társadalmi keretek közt erősödött és felerősödött a kisiparosság demokratikus orientációja. Félelme, idegenkedése a szocializmustól azonban arra készítette, hogy figyelő szemait a munkáspártokra vesse, érdekeinek érvényesítését ott keresse. Egyébként az 1945 után kialakult politikai szituációban a szocializmus ellen a siker reményében küzdeni, csak a demokrácia táborából lehetett.

A felszabadulás után a társadalmi és politikai körülmények tehát a kisiparosság politikai arculatát demokratikusra formálták.